

JERZY OSTAPCZUK¹

Rozważania o genezie cyrylickiego kijowskiego ewangeliarza pełnego z 1707 rok²

Słowa kluczowe: cyrylica, stary druk, ewangeliarz, Ewangelia, lekcjonarz, Kijów, 1707

Key words: Cyrillic, early printed book, Gospel, lectionary, Kiev, 1707

Streszczenie

Wśród wielu cyrylickich starych druków znany jest tylko jeden Ewangeliarz pełny. Został on wydrukowany w Kijowie w 1707 roku. Jego geneza związana jest ze świętą Górą Atos. Z zawartych we Wstępie informacji wiadomo tylko, że jakiś archimandryta ze św. Góry Atos podarował hetmanowi I. Mazepie Ewangelię, którą ten nakazał wydrukować. Nic więcej nie wiadomo o okolicznościach przekazania prezentu atoskiego, jego pochodzeniu i późniejszej historii. Artykuł jest próbą powiązania faktów historycznych z okolicznościami powstania jedyne go cyrylickiego starego druku ewangeliarza pełnego i analizy późniejszej historii prezentu atoskiego.

Abstract

Among many Cyrillic early printed books there is only one full Gospel lectionary. It was printed in Kiev in 1707. Its origins draw back to the Holy

¹ Dr. hab. Jerzy Ostapczuk jest profesorem nadzwyczajnym, kierownikiem Katedry Pisma Świętego Nowego Testamentu i dziekanem Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

² Niniejsza publikacja jest rozszerzoną i uzupełnioną wersją wystąpienia na VIII Międzynarodowej konferencji *Духовна та світська освіта: Історія взаємин – сучасність – перспективи: До 1000-ліття давньоруського чернецтва на Афоні* (Kijów, 25-26 października 2016 r.) oraz publikacji w języku ukraińskim pt. Pro te, hto z afons'kih arhimandritiv i koli miğ podaruvati Ī. Mazepi rukopis Ėvangeliã (opublikowanym w: *Afonskoe Nasledie. Naučnyi Al'manah*, vyp. 5-6/2017, glav. red. Sergej Šumilo, otv. Svetlana Šumilo. 160-175. Kiev – Černigov: Izdanie Meždunarodnogo instituta afonskogo nasledia. 2017).

Mount Athos. The only information can be read in the book's preface, stating that one of the archimandrites from Holy Mount Athos donated the manuscript Gospel to hetman Mazepa, who decided to print it. Nothing more is known about the circumstances of donation of the book from Athos, its origins nor later history. The article is an attempt to link historical facts with possible origins of the unique early printed full Gospel lectionary as well as an effort to analyze its further fate.

Wśród ponad 200 cyrylickich starych druków zawierających tekst Dobrej Nowiny można wskazać takie, które – z wielu powodów – zajmują szczególne miejsce w historii cyrylickiego drukarstwa. Mogły być one bowiem drukowane zaledwie kilkakrotnie (uwzględniając ich typologiczną klasyfikację³). Mogą być one przykładem szczytowego rozwoju techniki drukarskiej, np. pod względem wielkości kart, czy wykonania drzeworytniczych lub miedziorytowych kart tytułowych oraz niekiedy licznych rycin. Ich druk mógł być związany z decyzją władz państwowych lub kościelnych. W ich genezie można doszukiwać się wpływu innych tradycji lokalnych (np. liturgicznych). Są one świadectwem historycznych kontaktów międzynarodowych różnych Kościołów prawosławnych. Zawierają cenne informacje o życiu ważnych osobistości.

Przykładem takiej księgi jest wydrukowany tylko raz w historii cyrylickiego drukarstwa (do 1800 roku) lekcjonarz ewangeliarza pełnego⁴ – **Єѵѣліє или Бл҃гоѡбѣствованіє г҃да б҃га и сїса нш҃егоу Іїса Хр҃та, в с҃тои великои ч҃сдотворнои Лаврѣ Печеѣскои Кіевскои, Первое сицев҃ыиѣ**

³ Wśród kodeksów (rękopiśmiennych i starych druków) wyróżnia się dwa podstawowe typy tekstów Dobrej Nowiny: tetraewangelie oraz lekcjonarze (zwane w tradycji słowiańskiej aprakosami). O dalej idącej klasyfikacji typologicznej zob. Ostapczuk 2010a, 21-148.

⁴ Lekcjonarze niedzielne, będące już połączeniem czytań z Apostoła i perykop z Ewangelii, były (do 1800 roku) drukowane trzykrotnie: w Uhercach (1620 rok), Łucku (1640 rok) i we Lwowie (1706 rok). Szerzej o nich zob. np. Ostapczuk 2011a, 87-106; 2013, 155-168; 2015, 169-202.

составленіемъ издаста, дѣз (Kijów, 1707⁵). Został on wydrukowany na kartach określanych mianem „александрийского листа”⁶. Druk ten z okładką ma wymiary 60 cm na 45 cm (Titov 1924, 480; Kubans’ka - Popova 1971, 42 [nr 76 i 77]). Na karcie tytułowej, wykonanej techniką miedziorytniczą przez Daniela Galachowskiego, znajdują się przedstawienia licznych postaci (m.in. Ewangelistów, Jana Chrzciciela, Jezusa Chrystusa w rydwanie) oraz cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy Ławry Peczerskiej⁷. Całostronicowe przedstawienie Ewangelisty Jana również zostało wykonane (w 1701 roku) tą samą techniką i przez tę samą osobę. W tekście ewangelicznym (umieszczonym w ornamentalnych ramkach) znajduje się 14⁸ rycin⁹ (z 13 klocków) wykonanych przez Fedora Tarasewicza i Nikodema Zubryckiego. Ten jedyny cyryliczny starodruk ewangeliarza pełnego – określanego mianem „розкішне на престольне Євангеліе” (İsaëvič 2011, 136) – został wydany z polecenia hetmana Iwana Mazepy i błogosławieństwa – jego przyjaciela (Tairova-Âkovleva 2013, 173) – metropolity Warłaama Jasińskiego (Pavlenko 2003, 244). Informacje o tym znajdują się we wstępie¹⁰ napisanym przez archimandrytę Ławry Peczerskiej Jozafata Krokowskiego. Geneza tego jedynego starego druku ewangeliarza pełnego związana jest ze św. Górą Atos. Stamtąd bowiem został przywieziony i przekazany I. Mazepie rękopis, który posłużył za wzór. Informacje, że druk ten reprezentuje inną¹¹ tradycję ksiąg liturgicznych (tzn. m.in. św. Góry

⁵ Niekiedy błędnie podaje się rok 1706 (np. Sičins’kij 1925, 14.15; por. Sitkar’ova 2000, 49) lub 1703 (Nedák 2004, 942).

⁶ Zadrutowana powierzchnia karty tytułowej wynosi 60x42 cm, przedstawienie Ewangelisty Jana (f. 3v) 44x35 cm, zaś ozdobna ramka (z umieszczonym wewnątrz) tekstem 44x35 cm (Nedák 2004, 942).

⁷ Zob. kartę tytułową np. Nedák 2004, 942 (oraz m.in. wstęp, przedstawienie Ewangelisty Jana); Ostapczuk 2011a, 102.

⁸ Wykaz wszystkich rycin zob. Titov 1924, 480-481.

⁹ Ich obecność, zdaniem Ch. Titowa, wpływa niekorzystnie na szatę graficzną Ewangelii (Titov 1924, 481).

¹⁰ Pełny tekst wstępu zob. Titov 1924, 475-480.

¹¹ Wydany w 1854 roku (jedyne w XIX wieku) w Moskwie ewangeliarz pełny

Atos) oraz ma nietypowy układ tekstu Dobrej Nowiny, również umieszczono we wstępie. Wydawcy, świadomi konsekwencji wydania tekstu ewangelicznego w nietypowym już na tamte czasy¹² układzie, uprzedzili odbiorców druku i zapewnili ich o kanoniczności takiej formy tekstu Dobrej Nowiny.

Wydana w 1707 roku w drukarni Ławry Peczerskiej Ewangelia jest pozycją zasługującą na szczególną uwagę z kilku powodów: jest to jedyny przykład starego druku ewangeliarza pełnego¹³; uważana jest za najwspanialsze wydanie kijowskiej drukarni z okresu kierownictwa Jozafata Krokowskiego (Titov 1918, 415; Pavlenko 2005, 95); stanowi przykład druku z polecenia władz państwowych (hetman) i kościelnych (metro-polita) (Pavlenko 2003, 244; Ševčuk 2012, 335); świadczy o istnieniu zupełnie innych tradycji ksiąg liturgicznych w Kościele prawosławnym¹⁴.

również nie ma wschodniosłowiańskiej genezy. Jego autorem jest Christaki Pawłowicz, z urodzenia Bułgar, pochodzący z Dupnicy Macedońskiej. Rękopiśmienny oryginał tego ewangeliarza przechowywany jest w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu (kolekcja rękopisów nr 834, opis nr 1, rękopis nr 22). Opis rękopisu zob. Nikol'skij 1904, 5-6 (nr 22).

¹² Popularne w najwcześniejszym (do poł. XIV – pocz. XV w. {*Evangelie ot Ioanna* 18 (I paginacji)}) okresie słowiańskiej piśmienności lekcjonarze Ewangelii zostały ostatecznie zastąpione przez czteroewangelie. Na nieco ponad 120 cyrylickich starych druków (wydanych do 1800 roku) czteroewangelii przypadają zaledwie 4 lekcjonarze (zob. Ostapczuk 2011a, 93-96; 2013, 137-148.155-162).

¹³ Do 1800 roku tetraewangelie wydawano nieco ponad 120 razy, zaś Nowy Testament 50 razy (w tym 13 razy z księgą Psalmów); Biblię natomiast prawie 20 razy (Ostapczuk 2013, 137-153).

Fragmenty z Dobrej Nowiny wydane w formie odrębnych ksiąg (bez dodatkowych tekstów liturgicznych, a więc nie należy tu uwzględniać ksiąg typ *trebnik*, *euchologion*, *oktoich* itd.) do 1801 roku drukowane były niewiele ponad 20 razy. Były to księgi z tekstem Ewangelii czytany na nabożeństwach: Wielkiego Czwartku i Piątku w Tygodniu Męki Pańskiej, wszystkich dni w Tygodniu Męki Pańskiej, jutrzni niedzielnych (por. Ostapczuk 2013, 154-155).

¹⁴ Pojawienie się w XVII i XVIII wieku w niewielkich zakładach drukarskich działających na terytorium obecnej Ukrainy (Uherce i Łuck oraz Lwów {w Drukarni Brackiej, która miała wieloletnie tradycje}) nieznanych już prawie słowiańskiej tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego ksiąg (tzn. aprakosów) próbuje się tłumaczyć istnieniem różnic w prawosławnych księgach liturgicznych różnych ziem słowiańskich (por. Voznesenskij

Ogólne informacje historyczne zawarte we wstępie do tej kijowskiej Ewangelii poświadczają również silne związki Kijowa ze św. Górą Atos. Stamtąd na Ukrainę została przywieziona przez archimandrytę (Нѣкїй ѿ Всечѣтнѣй Яковнскїа стѣла Горы Архимандритѡ^ѣ) jako prezent (najprawdopodobniej rękopiśmienna) Ewangelia i przekazana I. Mazepie. Znajdujący się na początku Ewangelii trzystronicowy tekst Jozafata Krokowskiego nie zawiera żadnych dokładnych informacji wskazujących datę czy miejsce przekazania prezentu oraz umożliwiających identyfikację darczyńcy. Ewangelia, jak zapisano na karcie tytułowej, została wydrukowana w marcu 1707 roku (миѣа Марта)¹⁵. We wstępie Jozafat Krokowski wspomniał, że car Piotr I podczas swojej wizyty w Kijowie (gdzie przebywał od 4 lipca do 20 sierpnia 1706 roku {Berlins'kij 1991, 132; Evgenij (Bolhovitinov) 1995, 188}) oglądał tę księgę: самъ бл҃гочестивѣишїй Гдѣрь ншъ, сдѣлѡи Рвссїи Великодержавный Монарха, въ время своего бл҃гополѣчнаго в Б҃госїсаемомъ Градѣ Києвѣ присѣдствїа, вожделѣ ю видѣти: Петръ тече, приникъ видѣ в Лаврѣ ст҃о-Печерскон преждѣ, неже Тупомъ совершиса, вопросы, испытѣ, и не ѡрече в извѣщеннои емѡ вещи.

Przekazanie rękopisu ze św. Góry Atos I. Mazepie musiało więc mieć miejsce po 1687¹⁶ roku i przed lipcem 1706 roku. Można przypuszczać, że miało to miejsce bliżej tej drugiej daty, ponieważ, jak wskazują okoliczności, I. Mazepa nie zwlekałby z drukiem (tak jak to określił: первѣе оубѣ самъ разсѣди оугоднѣю быти вещь) pożytecznej dla praktyki liturgicznej księgi Ewangelii.

Po otrzymaniu od metropolity Warłaama Jasińskiego błogosławieństwa na druk sprezentowanej Ewangelii I. Mazepa przekazał ją Jozafatowi Krokowskiemu archimandrycie Ławry Peczerskiej, na terenie której mieściła się drukarnia. Zapewne po ukończeniu druku w marcu 1707 roku (lub nieco wcześniej, np. już po ukończeniu składu) atoska

1993, 355-356; 1999, 338 [przypis nr 5]; 2010, 37 [przypis nr 164]).

¹⁵ W poprzednim wierszu znajduje się informacja: в лѣто ѿ Созданїа Мїра, рѣен.

¹⁶ W tym roku I. Mazepa został hetmanem wojsk zaporoskich.

Ewangelia z drukarni wróciła do siedziby archimandryty (która znajdowała się na terenie Ławry¹⁷) lub została przekazana do świątyni (*riznicy*) Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w peczerskim monasterze. Jeżeli przywieziona ze św. Góry Atos Ewangelia po 1707 roku nadal znajdowała się w ławrze – co miało, najprawdopodobniej, miejsce – to bardzo możliwe, że została ona bezpowrotnie utracona 22 kwietnia 1718 roku – podczas wielkiego pożaru¹⁸, który ogarnął cały kompleks monasterski (Berlins'kij 1991, 137). Jak wskazują świadectwa, w tej tragedii spaliła się nie tylko drukarnia z księgami i całym sprzętem¹⁹, lecz również wiele budynków ławry (w tym biblioteka z wieloma rękopisami {Dzûba 1994, 19} i archiwum) i poważnie uszkodzony został sobór (Berlins'kij 1991, 137). Pożar 1718 roku wpłynął na zmianę wyglądu²⁰ świątyni (Sitkar'ova 2000, 17), której odbudowa²¹ z przebudową²² (od

¹⁷ Drewniany budynek siedziby archimandryty (obecnie zwany domem metropolity) był w latach 1695-1706 zamieniony na murowany (*Kiiv. Īstorijnyj oglād...* 1982, 44-45; Alferova, Harlamov 1982, 66) i po pożarze w 1718 roku w latach 1721-1731 odremontowany oraz rozbudowany (por. jej wygląd z 1727 roku w *Sičins'kij* 1925, tablica V.7). Przedstawienie drewnianego domu archimandryty zob. na mapie Ławry Peczerskiej z 1695 roku w Alferova, Harlamov 1982, zaś jego charakterystykę architektoniczną w *Sičins'kij* 1925, 7.

¹⁸ W Ławrze Peczerskiej był pożar, w którym spłonęły cele, również w 1705 roku (Evgenij [Bolhovitinov] 1995, 288).

¹⁹ Budynek drukarni został odbudowany w latach 1720-1721 (Šerbina 1926, 85; Samuil [Mislavskij] 1817, 38; *Kievo-Pečers'ka Lavra...* 2006, 353; Kileso 2003, 120).

Kolejny pożar drukarni miał miejsce w 1772 roku (Evgenij [Bolhovitinov] 1995, 288).

²⁰ Wskazuje się jednak na zmianę strony zachodniej (*Sičins'kij* 1925, 12; Sitkar'ova 2000, 40). O zmianach w architekturze soboru (do 1718 roku) zob. *Sičins'kij* 1925, 11-15; Sitkar'ova 2000, 117.

²¹ W 1926 roku W.I. Szczerbyna opublikował archiwalne dokumenty dotyczące odbudowy soboru i ławry po pożarze w 1718 roku (Šerbina 1926). Dziś dokumenty te znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy (ЦДІА України), zbiór 128, op. 1, dokument 5: *Дело о возобновлении в Печерской Лавре погорелой въ 1718 р. Церкви и монастыря* (Sitkar'ova 2000, 50).

²² Czasami mówi się nie o odbudowie soboru, lecz obłożeniu od zewnętrznej strony jej ścian ceglami (Kuz'min 1900, 27). Świątynia zachowała jednak swe dawne wymiary (zob. Sitkar'ova 2000, 21). Wspomina się również o „burzeniu starych ścian” (Sitkar'ova 2000, 29).

1720 roku) i remont (od 1723 roku) trwały do 1729 roku (Sičins'kij 1925, 7.14; Sitkar'ova 2000, 15-16). Wyposażenie i wnętrze świątyni oraz ołtarza (np. freski, ikony, ikonostas²³, utensylia liturgiczne), przedmioty skarbcowe przechowywane w pomieszczeniach soboru na parterze po lewej i prawej stronie od głównego wejścia (Sitkar'ova 2000, 21) oraz zapewne większość²⁴ ksiąg zostały zniszczone w pożarze 1718 roku (Samuil [Mislavskij] 1817, 18; Evgenij [Bolhovitinov] 1995, 288). Metropolita Eugeniusz w opisie Ławry w 1831 roku wymienił 65 Ewangelii Evgenij [Bolhovitinov] 1995, 325). Obecnie spośród 211²⁵ starych druków *Ewangelii ołtarzowych*, o różnej proveniencji, przechowywanych w Państwowym Muzeum Ławry Peczerskiej sprzed 1718 roku pochodzi 60 egzemplarzy²⁶. Uważa się, że przechowywany obecnie w Ukraińskiej Bibliotece Narodowej im. W.I. Wernadskiego w Kijowie (zbiór nr 310, 4П/1) Ewangeliarz Ławrski (datowany na kon. XIV w.) trafił do Biblioteki w kijowskiej Ławrze, z jakiejś filialnej biblioteki Ławry, po pożarze 1718 roku (*Svodnyj katalog XIV*, 317 [nr 179]).

Nie można jednak ostatecznie wykluczyć, że atoska Ewangelia nie została utracona podczas wielkiego pożaru ławry w 1718 roku. Po ukończeniu składu lub druku (tj. po marcu 1707 roku) rękopis mógł znaleźć się poza Ławrą Peczerską²⁷. Być może zwrócono Ewangelię właścicielowi,

²³ W opublikowanych przez W.I. Szczerbyna dokumentach znajdują się informacje dotyczące pisania nowych ikon i wykonania ikonostasu po pożarze w 1718 roku oraz fresków (w 1730 roku) (Sitkar'ova 2000, 184-187.208).

²⁴ Niekiedy wskazywano zachowanie się w katedrze na chórach ksiąg z czasów Mazepy po pożarze w 1718 roku (Sičins'kij 1925, 14).

²⁵ Por. opublikowany w katalogu cyrylickich starych druków muzeum uzupełniony spis Ewangelii Ūrina, Batenko 2016, 211.

²⁶ Są to pozycje wydane w Wilnie w latach 1575 (3 egz.) i 1600 (1 egz.), Kijowie w latach 1697 (11 egz.) i 1712 (2 egz.); Lwowie w latach 1636 (2 egz.), 1644 (2 egz.), 1665 (1 egz.), 1670 (5 egz.), 1690 (5 egz.) i 1704 (1 egz.); Moskwie w latach 1619 (1 egz.), 1637 (2 egz.), 1640 (2 egz.), 1644 (3 egz.), 1657 (2 egz.), 1681 (3 egz.), 1688 (2 egz.), 1689 (4 egz.); 1694 (1 egz.), 1698 (1 egz.), 1703 (3 egz.), 1716 (1 egz.) i 1717 (2 egz.). Zob. Ūrina, Batenko 2016, 211-213.

²⁷ M.F. Berlinski wskazał, że w 1708 roku z ukazu cara Piotra I skonfiskowano

tnz. I. Mazepie lub – co jest jeszcze mniej prawdopodobne – przekazano ją komuś innemu lub do innego monasteru. Jeżeli nawet rękopis ostatecznie znalazł się w zbiorach hetmana w Baturynie, to zapewne zaginął on w 1708 roku, kiedy zniszczone zostało miasto oraz spalone archiwa²⁸ wraz ze gromadzonymi przez 30 lat zbiorami bibliotecznymi (Pavlenko 1994, 27) lub podczas pożaru w 1723 roku (Sitij 1995, 65). Zwrot atoskiego kodeksu mecenatowi²⁹ Cerkwi prawosławnej I. Mazepie można raczej wykluczyć, ponieważ wiadomo, że przekazywał on do monasterów (nie tylko na terytorium Kijowa, w tym głównie Ławry czy Ukrainy³⁰) księgi, z drogocennymi okładami³¹, i utensylia liturgiczne oraz fundował³² i remontował³³ świątynie i budynki w monasterach

wszystkie bogactwa I. Mazepy, w tym również religijne w Ławrze (Berlins'kij 1991, 133).

²⁸ Do 2003 roku uważano, że całe archiwum zostało zniszczone (Tairova-Âkovleva, 2014, 9). Więcej o pozostałościach (tnz. 311 dokumentach) z tego archiwum zob. Tairova-Âkovleva, 2014.

²⁹ I. Mazepa bywa niekiedy określany mianem „mecenasa całego prawosławia” (Micik 2006b, 38-46; Micik, Tarasenko 2010, 214-216; Rendûk 2010, 195; Dimitrij mitropolit [Rudûk] 2011, 152) lub „ukraińskiej kultury” (Ogloblin 1960, 130).

³⁰ Lecz również i innych krajów, znajdujących się m.in. pod panowaniem Imperium Osmańskiego, Europy Południowo-Wschodniej (w tym gospodarów Mołdawii i Wołoszczyzny) oraz Bliskiego Wschodu (Patriarchatów Antiochii i Jerozolimy) (Rendûk 2010, 180.182-183.203).

W styczniu 1708 roku z polecenia i kosztem I. Mazepy w Aleppo na potrzeby Syryjczyków została wydrukowana Ewangelia w języku syryjskim. Przedmowę do tego wydania napisał Atanazy, patriarcha Antiochii (Tairova-Âkovleva 2013, 176). Więcej o tym wydaniu zob. Rendûk 2010, 180-181.205nn (oraz zdjęcia nr 1-2); Morozov 1992, 193-204; 2007, 645-651; oraz kilka zdjęć Nedâk 2004, 875.

³¹ Zdjęcia okładow książek zamówionych przez I. Mazepę zob. Nedâk 2004, 878-880; Radiševs'kij, Sverbiguz 2006, 62-64.160.339.362-363.410.413.422-423; Tairova-Âkovleva 2013, 179. 188.

³² Kijów był głównym centrum działalności fundacyjnej (budowniczej) I. Mazepy. Obok niego wskazuje się Baturyn i Czernihów (Tairova-Âkovleva 2013, 182). Wykaz wybudowanych jego kosztem świątyń (m.in. 5 – w Kijowie; 3 – w Baturynie i 3 – w Czernihowie) zob. Pavlenko 2003, 242-243; 2009, 571-572.

³³ Np. na koszt I. Mazepy sobór w ławrze został przebudowany (do 1695 roku) – dobudowano dwie nawy – i zostały pozłocone kopuły (ok. 1695-1696 roku) (Sičins'kij

(szerzej zob. Ogloblin 1960, 129-130.133-134; Berlins 'kij 1991, 128-130; Nedák 2004, 788-863; Bartoš 2005, 45-51.53-57; Pavlenko 2003, 219-220; 2005; Sitkar 'ova 2005; Radiševs 'kij, Sverbiguz 2006, 391-480; Dimitrij mitropolit [Rudûk] 2011, 152-153; Ševčuk 2012, 307-336), kontynuując tym samym kulturalną i religijną działalność wcześniejszych hetmanów (Bartoš 2005, 44; Tairova-Âkovleva 2013, 10). Nie zachował on dla siebie bezcennego zabytku iluminowanej rękopiśmiennej Ewangelii Perespopnickiej z XVI wieku, lecz przekazał ją 17 kwietnia 1701 roku do świątyni katedralnej w Perejaśławiu (Pavlenko 1994, 27; 2003, 233; 2005, 63).

Weryfikacja opublikowanych katalogów cerkiewnośłowiańskich rękopisów Ewangelii przechowywanych w zbiorach Ukrainy³⁴ nie umożli-

1925, 13; Sitkar 'ova 2000, 40.43). Niekiedy mówi się o II połowie lat 90. XVII wieku (Pavlenko 2005, 135).

Zmiana wyglądu Soboru Ławry Peczerskiej widoczna jest m.in. na jej przedstawieniach umieszczonych na kartach tytułowych w cyrylickich starych drukach Ewangelii wydanych w Kijowie w latach 1697, 1707, 1712 i 1733. W Ewangelii wydanych w tejże drukarni po 1746 roku (1746, 1759, 1771, 1773, 1784) na karcie tytułowej nie umieszczano już przedstawienia soboru. Inne przedstawienia tej świątyni zob. Sičins 'kij 1925, tablice XIII-XVII.

³⁴ W zbiorach rękopisów Ukrainińskiej Bibliotece Narodowej im. W.I. Wernadskiego w Kijowie znajduje się zaledwie 9 ewangeliarzy pełnych, tzn.:

– zbiór nr 1:

- 1) 1059, XVI w. (*Evangelië ot Ioanna...* 78 [III paginacji]);
- 2) 5254, I poł. XVI w. (*Evangelië ot Ioanna...* 78 [III paginacji]);
- 3) 7452, XV w. (*Evangelië ot Ioanna...* 78 [III paginacji]; Gnatenko 2003, nr 3);
- 4) 7453, IV ćwierć XV w. (Gnatenko 2003, nr 4);
- 5) 7457, XVI-XVII w. (*Evangelië ot Ioanna...* 78 [III paginacji]);

– zbiór nr 301 (Cerkiewno-archeologicznego Muzeum przy Kijowskiej Duchownej Akademii):

- 6) 33л, kon. XV – pocz. XVI w. (Gnatenko 2003, nr 5);
- 7) 555P – tzw. *Ewangeliarz orszański* (Bulašev ' ' 1882, nr 3; Vladimirov 1890, 114; Geppener 1969, nr 4; *Svodnyj katalog XI-XIII*, nr 342; Zapasko 1960, 38; 1995, nr 37; *Svodnyj katalog XIV*, pril.I.342);

– zbiór nr 310 (Biblioteki *pustynnego* monasteru św. Mikołaja):

- 8) 152 (*Evangelië ot Ioanna...* 79 [III paginacji]);

– zbiór nr 306:

liwiła identyfikacji atoskiego manuskryptu, który posłużył za wzór dla tego jedyne go starego druku Ewangeliarza pełnego. Być może weryfikacja bogatych³⁵ zbiorów rękopiśmiennych Federacji Rosyjskiej przyniesie jakieś rezultaty.

Z hetmanem I. Mazepą – jedną z najważniejszych osób ówczesnej Ukrainy³⁶ – spotykali się najważniejsi władcy³⁷ i hierarchowie oraz osoby będące ich posłami³⁸ (Kapterev ' 1891c, 520), podróżujący do Ukrainy (w tym głównie Kijowa {Tkačuk 2015a, 124}) i przez nią (np. do Rosji³⁹

9) 4P/1 – *Ewangeliarz Ławrski* (Vladimirov 1890, 117; Geppener 1969, nr 13; Zapasko 1995, nr 50; *Svodnyj katalog XIV*, nr 179; Gnatenko 2007, nr 6).

Poza tym jedynie we Lwowie przechowywanych jest za ledwie 6 ewangeliarzy pełnych (oraz kilka fragmentów tego typu lekcjonarza). W pozostałych miastach fragmenty (Odessa: 34 karty) lub żadnego (Użhorod, Charków, Czernihów, Czerniowce). Por. Zapasko 1960; 1995; 1997; *Svodnyj katalog XIV*; Sitij 2004; Fris 1985; 1993; 2003; Âsinovs ' ka 1996; Zinčenko 2010; Kol ' buh 2007; Georgievski 1979; Mikitas ' 1959, 1961; *Slov ' ans ' ki ta Rumunski Rukopisi* 2012.

W zbiorach biblioteki soboru św. Sofii w Kijowie był jeszcze lekcjonarz (nr 4) z pocz. XVII wieku (Petrov ' ' 1904, nr 33).

³⁵ Według wstępnych danych (na rok 2010), w Rosji przechowuje się ponad 1600 cyrylickich rękopisów Ewangelii, w tym ponad 300 ewangeliarzy pełnych, podczas gdy na Ukrainie 300 cyrylickich manuskryptów Ewangelii, w tym prawie 20 aprakosów pełnych (Ostapczuk 2010b, 95). Dane te, w różnym tempie, wraz z kontynuacją badań przez uczonych będą ulegać zwiększeniu, np. w pracy z 2011 roku podano informacje o 2171 cyrylickich rękopisach Ewangelii z Federacji Rosyjskiej i 421 z Ukrainy (zob. Ostapczuk 2011b, 63-133.156-169.175-176).

³⁶ Podobnie jak i najważniejszymi osobami (tj. carem i wojewodami) innych państw i ziem (Merdzimekis 2008, 251-252).

³⁷ W rezydencji hetmana I. Mazepy w Baturynie znajdowały się portrety m.in. cara Rosji, królów Francji i Polski oraz gospodarów (por. Pavlenko 2005, 26; Rendűk 2010, 189). Baturyn był rezydencją hetmanów od 1669 roku (Lazarevskij 1891, 5).

³⁸ I. Mazepa spotykał się również (w 1704 roku) z francuskim posłem Jeanem Baluse (Rendűk 2010, 195-196). Opis jego (i innych posłów) spotkania z I. Mazepą zob. Sičins ' kij 1938, 115-135.

³⁹ To właśnie Moskwa była głównym celem podróżujących z prośbą o pomoc (głównie finansową) poselstw kościelnych (Hodana 2008, 102). O kontaktach Moskwy z Grekami (w XVI i XVII w.) zob. np. Fonkič 2003a; 2003b; 2004.

D. Zubov i P. Kuzenkov wskazali, że droga ze św. Góry Atos do Moskwy w połowie XVI wieku zajmowała ok. 9 miesięcy (Zubov, Kuzenkov 2015, 69). Drogę tę niekiedy

{Šumilo 2015, 29}) z różnych ziem (np. serbskich⁴⁰ czy św. Góry Atos) oraz państw. Z niektórymi z nich I. Mazepa bardzo długo utrzymywał bliskie kontakty (np. carem Piotrem I⁴¹, hospodarem Wołoszczyzny Constantinem Brâncoveanu⁴², metropolitą Bukaresztu Antimem Ivireanulem⁴³ czy patriarchą Jerozolimy⁴⁴). I. Mazepa pośredniczył też w korespondencji (również tajnej) władz Rosji z zagranicznymi władzami (np. wołoskimi {Rendûk 2010, 188.191.194.201-202} czy nawet Stambułem {Rendûk 2010, 203}) i hierarchami (np. greckimi {Tairova-Âkovleva 2013, 111})⁴⁵. Do swych międzynarodowych kontaktów I. Mazepa jako kurierów wykorzystywał osoby różnych narodowości, np. mołdawskiej, serbskiej, bułgarskiej, greckiej i niekiedy różnych stanów religijnych (zakonnicy, księża) (Pavlenko 2009, 119-153; Rendûk 2010,

pokonywano nawet znacznie dłużej, np. podróż mnicha Józefa (z iwerskiego monasteru) do Moskwy trwała 5 lat (Fonkič 2003a, 103).

⁴⁰ Np. z podróżującym do Moskwy w 1688 roku metropolitą Skopie Eutymiuszem; przireńskim metropolitą Nikodemem, który mieszkał w Baturynie u I. Mazepy (Kapterev'' 1891c, 478.480; 1914, 148.164).

⁴¹ W 1700 roku I. Mazepa został odznaczony (jako drugi) przez cara Piotra I najwyższym odznaczeniem orderem „Świętego Andrzeja Apostoła”.

⁴² Więcej o ich bliskich kontaktach zob. Rendûk 2010, 186nn. Gospodarowie mołdawscy – z czasu hetmaństwa I. Mazepy – zmieniali się dość często. Jednak współpraca I. Mazepy z nimi była bardzo udana (Rendûk 2010, 194-195).

⁴³ Był to Gruzin, który po opanowaniu fachu drukarskiego w Kijowie działał następnie w Jassach, Bukareszcie i monasterze w Snagowie, a w 1705 roku został on biskupem Râmnicu na Wołoszczyźnie (Rendûk 2010, 185).

⁴⁴ Zob. Olânčin 2011, 82-86; Tairova-Âkovleva 2013, 115.

O kontaktach patriarchatu jerozolimskiego oraz innych ośrodków kościelnych z Moskwą oraz m.in. B. Chmielnickim od poł. XVI do końca XVIII w. zob. np. Kapterev'' 1891a; 1891b, 178-237; 1895; 1914; Fonkič 2003a; 2003b; 2004; Čencova 2010. N.F. Kapterev cały rozdział (Kapterev'' 1891a, 282-359) poświęcił kontaktom patriarchy jerozolimskiego Dosyteusza z Moskwą w sprawie pomocy w odzyskaniu miejsc świętych. Patriarcha podobne rozmowy – w sprawie pomocy – prowadził i z hetmanem I. Mazepą (Kapterev'' 1891a, 342-344), który przekazywał szczerze dary (m.in. księgi i utensylia liturgiczne) do Bazyliki Zmartwychwstania Pańskiego w Jerozolimie i na odbudowę monasterów w Ziemi Świętej, np. św. Sawy Uświęconego (Dimitrij mitropolit (Rudûk) 2011, 153).

⁴⁵ Więcej zob. Tairova-Âkovleva 2013, 104-116.

197-199.209; Tkačuk 2015b, 522-523). Dzięki świetnemu wykształceniu i znajomości kilku języków, m.in. polskiego, łacińskiego, niemieckiego, włoskiego, tureckiego i tatarskiego (Tairova-Âkovleva 2007b, 15-16; 2013, 11), I. Mazepa mógł swobodnie utrzymywać kontakty międzynarodowe i swobodnie prowadzić politykę międzynarodową.

O znaczeniu Kijowa w XVII i XVIII wieku⁴⁶, uważanego za „południową bramę” Rosji, świadczy także fakt, że przez to miasto przebiegała droga łącząca Moskwę z południem Europy, w tym też ze św. Górą Atos (Kapterev ‘ ‘ 1891c, 520; 1914, 202; Tkačuk 2015a, 121; 2016a, 167). Związki Kijowa z Atosem w II poł. XVIII wieku w porównaniu do wcześniejszych okresów były jeszcze bardziej aktywne (Ševčenko 1963, 12; Tkačuk 2015a, 129; 2016a, 167). Na uwagę zasługuje również fakt powołania w 1747 roku przy monasterze Zografskim kozackiego *skitu* pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy «Черный выр» (Šumilo 2015). Potwierdza to opinię, że monaster ten miał przez cały XVIII wiek bliski kontakt z metropolią kijowską (Tkačuk 2016a, 170). Zrozumiałe są więc opinie wskazujące, że najwięcej mnichów z Kijowa zamieszkiwało właśnie w monasterze Zografskim⁴⁷ i Chilendarskim (Ševčenko 1963, 15).

I. Mazepa był świadomy znaczenia związków Kościoła prawosławnego⁴⁸ na Ukrainie z innymi centrami prawosławia (Rendűk 2010, 182). Dlatego też utrzymywał on bliskie kontakty z greckimi hierarchami i monasterami. Często przyjmował delegacje i poselstwa kościelne, nie tylko

⁴⁶ Szerzej o związkach Kijowa z innymi Słowianami w XVII i XVIII wieku zob. Ševčenko 1963.

⁴⁷ Jako przykład można podać hieromnicha Jakuba Błoniczkiego, wieloletniego nauczyciela (np. w Twerze i Moskwie) i uczestnika prac nad korektą Biblii (w Sankt-Petersburgu) oraz tłumacza ksiąg z języka greckiego, który w 1751 roku (bez zgody władz kościelnych) udał się na św. Górę Atos, gdzie otrzymał nawet paszport Monasteru Zografskiego (Áremenko 2007, 75).

⁴⁸ O związkach I. Mazepy z ukraińskimi hierarchami zob. Pavlenko 2009, 37-40.248-278.

z Patriarchatów Jerozolimy⁴⁹, Antiochii⁵⁰, Aleksandrii (Rendûk 2010, 183), ale i z innych ważnych ośrodków religijnych, np. monasteru św. Katarzyny na Półwyspie Synajskim i monasterów św. Góry Atos (Dimitrij mitropolit (Rudûk) 2011, 153; Tkaćuk 2015b, 522). Jako przykład można podać przełożonego monasteru św. Pawła na św. Górze Atos archimandrytę Izajasza, którego w II poł. 1688 roku delegowali do Rosji⁵¹ gospodar Şerban Cantacuzin (Rendûk 2010, 187), metropolita Wołoszczyzny Teodozjusz, były patriarcha ekumeniczny Dionizjusz i patriarcha Serbii Arseniusz (Kapterev'' 1889, 260; 1891c, 550-554; Rendûk 2010, 187). Podczas tej podróży⁵² archim. Izasz spotkał się co najmniej dwukrotnie (19⁵³ sierpnia w obozie nad rzeką Samara⁵⁴ i w lutym następnego roku w Baturynie⁵⁵) z I. Mazepą (Kapterev'' 1889, 263; Rendûk 2010, 187).

Do Kijowa lub przez to miasto w drodze do i z Moskwy od wielu lat (por. Kapterev'' 1914, 103-221; Ševčenko 1963, 17; Fonkič 2003b; 2004; Šumilo 2016, 74) podróżowali z prośbą o pomoc (głównie⁵⁶ finansową⁵⁷),

⁴⁹ Np. z jerozolimskim patriarchą Dosyteuszem por. Kapterev'' 1891a, 30-31.109.189-191.214-216.342-344.

⁵⁰ Np. z Anastazym III Dabbasem – Patriarchą Antiochii (1685-1694 i 1720-1724), Metropolitą Aleppo (1695-1719), który po 1695 roku podróżował szukając pomocy zarówno po Wołoszczyźnie i Mołdawii, jak i Ukrainie (Rendûk 2010, 182-183.204).

⁵¹ Do Moskwy archimandryta Izasz przybył 13 września 1688 roku, wyjechał zaś w lutym 1689 roku (*Istoriâ russkogo...* 2015, 288). Ponownie do Moskwy przyjechał 15 listopada 1691 roku (Kapterev'' 1889, 313).

⁵² Archim. Izasz i I. Mazepa znali się zapewne z wcześniejszych podróży atoskiego mnicha, który spotykał się z I. Samojłowiczem (Kapterev'' 1889, 263 [przypis nr 1]).

⁵³ Do obozu przyjechał jakoby 16 sierpnia (Kapterev'' 1889, 263). Opis podróży archim. Izajasza z 1688 roku oraz tekst listów przez niego przewożonych zob. Kapterev'' 1889, 260-320.

⁵⁴ Tekst listu polecającego I. Mazepę wystawionego archim. Izaszowi zob. Pavlenko 2008a, 128.

⁵⁵ Zachował się list napisany w Baturynie przez archim. Izajasza z 10 lutego 1689 roku (Kapterev'' 1889, 306).

⁵⁶ Niektórzy jechali do Moskwy w celu osiedlenia się tam, por. Kapterev'' 1914, 149.

⁵⁷ Podróże do Moskwy z prośbą o wsparcie finansowe były ogólnym sposobem rozwiązywania problemów finansowych monasterów św. Góry Atos (Leontij [Kozlov] 2007, 360; Tkaćuk 2015a, 121-124), często w zamian za przywóz (stały lub tymczasowy)

również i archimandryci⁵⁸ z innych monasterów św. Góry Atos, np. Chilandaru⁵⁹; Dionisiu⁶⁰; Esfigmenu⁶¹; Iwironu⁶²; Pantelejmona⁶³; św. Pawła⁶⁴;

świętości (Kapterev'' 1914, I.78-83). Oprócz pomocy finansowej – najczęstszego powodu podróży – do monasterów św. Góry Atos trafiały szaty liturgiczne, ikony, księgi liturgiczne, a nawet antyminy (Tkačuk 2016a, 166-174).

⁵⁸ O zwykłych zakonnikach ze św. Góry Atos i podróżujących do Kijowa w II poł. XVIII w. zob. np. Tkačuk 2015a, 124-128; 2016a, 169-170.

⁵⁹ Chilandar: archim. Teodor – 1655 rok; archim. Grigorij (Sudennikov) – 1769 rok. Por. Fonkič 2003a, 140 (przypis nr 32); Tkačuk 2015a, 122-123.

⁶⁰ Dionisiu: archim. Iannikij (z mnichem Gabrielem i jeszcze jednym *posłusznikiem*) – listopad 1752 roku (Tkačuk 2015a, 122; 129 [przypis nr 1]). Por. również Leontij (Kozlov) 2007, 360.

⁶¹ Esfigmenu: archim. Symeon – 1634 rok; archim. Józef – 1634 i 1640 rok; archim. Filemon i Gierasim – 1651 rok; archim. Antym – 1665 rok; archim. Wissarion – wrzesień 1757 roku. Zob. Čencova 2010, 109-115; Zubov, Kuzenkov 2015, 69; Tkačuk 2015a, 122.

⁶² Iwiron: archim. Akakiusz – 1627 rok; archim. Pachomiusz – 1639 i 1647 rok; archim. Klemens – 1652 rok; archim. Dionizy – 1655 rok (na 14 lat); archim. Izaak – 1670 rok; archim. Eutymiusz – 1675 rok; archim. Leoncjusz – 1683 rok; archim. Nektariusz – 1686 rok; archim. Awerkij – 1694 rok; archim. Akakiusz – 1698 rok; archim. Parfeniusz – 1716 rok; archim. Beniamin – lata 1737-1742; archim. Atanazy (podróżował do Sankt Petersburga i Moskwy) – 1744-1745 (?) i październik 1775 roku, ihumen Nikodem – 1784 rok. Początek bliższych kontaktów monasteru Iwiron z Moskwą ustala się na 1648 rok (Fonkič 2003a, 436). Od 1652 roku mieli oni w Moskwie swoje *podworje* (monaster św. Mikołaja), dokąd katihumen monasteru wysyłał swych archimandrytów. Por. Česnokova 2007, 96-97; Fonkič 2003a, 433-434; Čencova 2009, 41-47; 2010; Tkačuk 2015a, 122; 2015b, 521.524; 2016a, 166-174. Mnisi właśnie z tego monasteru w XVIII wieku najczęściej odwiedzali Nieżyn w Ukrainie (Tkačuk 2017, 465).

⁶³ Pantelejmon: archim. Grzegorz – 1642 rok; archim. Nikodem – 1648 rok; archim. Nikodem – 1667 rok; archim. Doroteusz – 1752 rok; archim. Chrystofor – ok. 1703 rok; archim. Barlaam (Rossikonowski) – 1707 i 1712 rok. Zob. Kapterev'' 1914, 79.106; Avgustin (Nikitin) arhim. 1997, 94; Čencova 2010, 47; Tkačuk 2015a, 122; *Istoriâ ruskogo...* 2015, 291.297.299-300.349.389.

⁶⁴ Św. Pawła: archim. Nikodem – 1644 rok; archim. Jozafat – 1655 rok; archim. Ioannikij – 1665 roku (Zubov, Kuzenkov 2015, 69); archim. Bazyli – 1702 rok; archim. Anatol – 1754 rok. Zob. Kapterev'' 1914, 97.149.165; Fonkič 2003a, 140 (przypis nr 32); Lis-Wielgosz 2009, 153.

Zografskiego⁶⁵, Watopedzkiego⁶⁶, Wielkiej Ławry⁶⁷, św. Atanazego⁶⁸, Stawrokokity⁶⁹, Kutlumusz⁷⁰ oraz różnych skitów⁷¹. Szczególnymi względami w Moskwie cieszyły się monasterzy św. Pantelejmona, Chilendarski i Watopedzki; one też otrzymywały największą pomoc finansową (Ė.P.A. 2004, 389). Ukraina, a w tym Kijów, były więc często odwiedzane przez podróżujących ze św. Góry Atos mnichów (Tkaćuk 2015a, 126). Informacje wskazujące na kontakty monasterów św. Góry Atos z Kijowem są, niestety, dość fragmentaryczne (Tkaćuk 2015b, 524). Sporządzony w 1710 roku wykaz dokumentów greckich z Archiwum w Baturynie wymienia pisma przełożonych monasterów św. Góry Atos skierowane bezpośrednio do

⁶⁵ Zograf: Ihumen Paisjusz – 1587 rok; archim. Amfilochiusz – 1623 rok; archim. Neofit – 1627 rok; archim. Paisjusz – lata 1639 i 1641; Palladiusz, celariusz Petroniusz i hieromnich Sylwester – 1648 rok; archim. Kalinnik – 1666 rok; archim. Maksym – w latach 1696 i 1702, archim. Georgij – 1717 rok; archim. Akakij (z mnichem Chrystoforem i jeszcze jednym ojcem) – październik 1752 roku (podróżował do Moskwy przez Kijów). W 1749 roku dwaj hieromnisi (Daniel i Mateusz) podróżowali do Moskwy i Sankt-Petersburga, przez Kijów, prosząc o pomoc finansową (por. Merdzimekis 2008, 251; Tkaćuk 2016a, 167.174 {przypis nr 13}). Zob. Kapterev'' 1891b, 178; Merdzimekis 2008, 251; Turilov, Češmedžiev 2009, 306; Čencova 2010, 47.209; Tkaćuk 2015a, 121; 2016a, 169-170; Šumilo 2015, 26-29.40-43.51-53.

⁶⁶ Watoped: archim. Ignacy i Grzegorz – 1625 rok; archim. Parfeniusz i Nikodem – 1628 rok; archim. Ignacy – 1629 rok; archim. Teofan – 1640 rok; archim. Teodozjusz – 1646 rok; archim. Roman – 1649 rok; archim. Damaskin – 1652 i 1655 rok; archim. Makary – 1657 rok; archim. Domencjan – 1683 rok; archim. Kosma – 1688 rok; archim. Ignacy – 1694 i 1707 rok. Zob. Kapterev'' 1882, 65-67; 1914, 63-71.165; Aleksij (Gavrikov) 2004, 310-318; Loseva 2004, 319; Zubov, Kuzenkov 2015, 69; *Istoriâ russkogo...* 2015, 295; Čencova 2011, 60-109.

⁶⁷ Wielka Ławra: archim. Gabriel – 1631 rok; archim. Józef – 1641 rok (do Putywła); oraz starzec Melecjusz – 1645 rok; ihumen Ignacy – 1657 rok, archimandryta Kosmas – 1749 rok. Por. Kapterev'' 1914, 136 (przypis); Ė.P.A. 2004, 389-390; Tkaćuk 2016a, 170. Początki bliskich kontaktów Wielkiej Ławry i Moskwy ustala się na pocz. XVI w. (Ė.P.A. 2004, 389).

⁶⁸ Monaster św. Atanazego Atoskiego: mnisi w 1722 roku (Tkaćuk 2017, 465).

⁶⁹ Monaster Stawronikita: mnisi w 1722 roku (Tkaćuk 2017, 465).

⁷⁰ Monaster Kutlumusz: ihumen Kallinik w 1743 roku (Tkaćuk 2017, 465).

⁷¹ Np. archim. Makary ze skitu św. Dymitra podporządkowanego Watopedowi w 1628 roku przyjeżdżał do Moskwy (Kapterev'' 1914, 99; Aleksij [Gavrikov] 2004, 314).

I. Mazepy (Tairova-Âkovleva 2014, 172-173). W literaturze wskazuje się jednak na wieloletnie silne związki monasteru Zografskiego z Ukrainą i Kozakami, sięgające czasów jeszcze księcia Konstantego Ostrogskiego (Šumilo 2016, 73-74).

Ograniczenie przez Moskwę pod koniec XVII wieku – szczególnie żywych w II poł. XVII wieku – kontaktów i pomocy finansowej zagranicznym monasterom (Fonkič 2003a, 450; Šumilo 2016, 75) spowodowało pewne zmiany w polityce zagranicznej centrów religijnych. Skutkowało to zmianą ośrodków i osób wspomagających finansowo klasztory na św. Górze Atos, skąd otrzymywali oni zapewne liczne prezenty. To tłumaczy fakt, że najcenniejsze XVIII-wieczne dary monasterów atoskich pochodzą właśnie z lewobrzeżnej Ukrainy (Kapterev' 1914, 192-193; Petr [Pigol'] 2002, 154).

Poselstwa kościelne spotykały się nie tylko z I. Mazepą, lecz również z innymi przedstawicielami kozaczyzny (Ševčenko 1963, 12; Tkačuk 2016a, 167), którzy zachowywali tradycje hojnego finansowania i przekazywania do świątyni i monasterów⁷² ksiąg, szat i utensylii liturgicznych (Âvornic'kij 1990, 196; Šumilo 2015, 42-43). Największa liczba darów w monasterach atoskich w XVIII wieku pochodziła od Kozaków z lewobrzeżnej Ukrainy, dokąd mnisi ze św. Góry Atos przyjeżdżali i gdzie pozostawali niekiedy po kilka lat (Kapterev' 1914, 192-193; Feodosij [Makarevskij] ep. 1880, 90; Ševčenko 1963, 15; Petr [Pigol'] 2002, 154). Podczas swych podróży wielokrotnie odwiedzali Kijów, gdzie zatrzymywali się (zamieszkując np. w ławrze {Ševčenko 1963, 15}) nawet na kilka lat (por. Fonkič 2003a, 104-105). Podróże duchowieństwa z południa na północ z prośbą o pomoc finansową trwały niekiedy wiele miesięcy (Tkačuk 2016a, 169).

Zapewne podczas jednej z tych licznych wizyt atoskiego poselstwa (podróżującego, prawdopodobnie, przez Mołdawię⁷³) miało miejsce

⁷² Jak również do centrów religijnych. Np. drukowane w czasie hetmaństwa I. Mazepy w Kijowie księgi były wysyłane do Jass i Bukaresztu (Rendük 2010, 184-185).

⁷³ Przez Mołdawię prowadzone były wtedy aktywne kontakty dyplomatyczne

przekazanie I. Mazepie w darze przywiezionej ze św. Góry Atos Ewangelii. Wyjątkowe prezenty, o szczególnym znaczeniu, były oznaką wdzięczności (Tkačuk 2016a, 170) i wielkiego szacunku dla obdarowywanych osób (Rendúk 2010, 202). Zarówno cyryliczne, jak i greckie, księgi ze św. Góry Atos trafiały więc nie tylko do Rosji, ale i do Ukrainy w najróżniejszych okolicznościach (zob. np. Fonkič 2003a).

Zawarte w historycznych dokumentach informacje dotyczące tytułów⁷⁴ członków poselstw kościelnych mogą niekiedy utrudniać próbę identyfikacji ofiarodawcy przybyłego ze św. Góry Atos. Ta sama osoba może bowiem występować jako archimandryta lub (proto)ihumen⁷⁵. Jako przykład można przytoczyć przełożonych (Chrystofora i Barlaama) monasteru św. Pantelejmona, którzy wspomniani są jako archimandryci lub ihumeni (*Istoriâ russkogo...* 2015, 291.349.389; Avgustin [Nikitin] arhim. 1997, 94).

Zachowane do dziś w różnych zbiorach specjalnych historyczne dokumenty mogą stanowić jedynie część ówczesnie stworzonej dokumentacji. W.A. Tkaczuk (Tkačuk 2015a) przygotowując wykaz odwiedzających Kijów w II poł. XVIII wieku przełożonych atoskich monasterów wskazał na potrzebę wykorzystania rejestru dokumentów (*wchodzących i wychodzących*) Kancelarii Guberni Kijowskiej⁷⁶ (Tkačuk 2015a, 123). Przejeżdżający przez Kijów archimandryci byli notowani⁷⁷

i religijne między Ukrainą a południowo-zachodnią Europą i Bliskim Wschodem (Rendúk 2010, 196;204).

⁷⁴ Sytuacja dotyczy nie tylko duchowieństwa, lecz również ludności cywilnej określanej mianem „Greków”. Terminu tego na Ukrainie używano na określenie również m.in. Serbów i Bułgarów (Tkačuk 2016a, 166).

⁷⁵ W.A. Tkaczuk wskazał, że w II poł. XVIII wieku wśród osób przejeżdżających przez Kijów było wielu archimandrytów i ihumenów (Tkačuk 2015a, 122).

⁷⁶ Тзн. реестры входящих и исходящих документов Киевской губернской канцелярии.

Wykaz archiwów wykorzystanych w pracy T. Tairowej-Jakowlewej zob. Tairova -Ākovleva 2013, 8.

⁷⁷ Osoby podróżujące do Rosji musiały stawić się najpierw w Putywlu, by następnie otrzymać pozwolenie na dalszą podróż do Moskwy (Kapterev’ 1914, 105).

w rejestrze kancelarii, w którym odnotowywano również wypłacone im pieniądze na odbycie dalszej podróży do Sankt Petersburga lub Moskwy (Tkačuk 2015a, 123). Jednak data powołania kancelarii – tzn. 1708 rok – i pierwszy wpis z 1709 roku świadczą, że rejestr kancelarii nie ułatwi identyfikacji atoskiego archimandryty i ofiarodawcy Ewangelii I. Mazepie.

Analiza znanego od dawna nauce tak zwanego „Ruskiego *pomiannika* monasteru Zografskiego” (rękopis nr 77⁷⁸), poświadczającego bliskie związki tego atoskiego klasztoru z Ukrainą⁷⁹, umożliwia zawężenie⁸⁰ okresu przekazania rękopiśmiennej Ewangelii hetmanowi I. Mazepie i hipotetyczną identyfikację jej ofiarodawcy z zografskim archimandrytą.

W rękopiśmiennym „Ruskim *pomianniku*”, jak już wskazywano w literaturze (Kovačev’ 1942, XX-XXI; Merdzimekis 2008, 254; Šumilo 2015, 26), na karcie 89v wypisano ród hetmana⁸¹ I. Mazepy: *родъ его црѣкаго прѣсвѣтлаго величѣствѣа воиска запорожского гетмана ивана мазепы*⁸², potem zaś imiona: *иваннѣ, марїю, стефана, магдалина еудокїа варварѣ саломѣа варварѣ ѡлітанѣ* (Jan, Maria, Stefan, Magdalena, Eudoksja, Barbara, Samuel, Barbara, Julianna)⁸³. Kolejne imiona: Bazyli, Ma-

Analogiczne badania dotyczące różnych osób podróżujących do Rosji wymagają analiz ksiąg Посльского приказа (por. Fonkič 2003a, 103). W XVI wieku podobnych ograniczeń w podróżach do Moskwy jeszcze nie było (Kapterev’ 1914, 248).

⁷⁸ Więcej o *pomianniku* zografskim zob. Rajkov, Kožuharov, Miklas, Kodov 1994, 63 (nr 77); Turilov, Moškova 1999, 334-335 (nr 833); Merdzimekis 2008, 253-254. Wybrane zdjęcia *pomiannika* zografskiego zob. Šumilo 2016, 74-77.

⁷⁹ Kovačev’ 1942, XIX; Merdzimekis 2008, 254; Turilov, Češmedžiev 2009, 306.

⁸⁰ Pierwotnie wskazano na okres między rokiem 1687 a 1706. W dniu 25 lipca 1687 roku Jan Mazepa został (po I. Samojułowiczu) hetmanem Ukrainy Lewobrzeżnej.

⁸¹ W *pomianniku* zapisano również ród jego poprzednika hetmana I. Samojułowicza f. 56r-56v.

⁸² Tekst ten został zapisany więzią.

⁸³ Zdjęcie części karty 89v *pomiannika* z wypisanym rodem I. Mazepy zob. Šumilo 2016, 76.

Jako następny został wypisany ród zmarłego w 1709 roku kuzyna I. Mazepy – Konstantyna Mokijewskiego (*Родъ его ѡ: Пана Котѣтъа Мокіевскѣа, Пана Покѣнника кнїскаго; Раба своего Котѣтъа, ѡ: Янѣ, ѡ: марїю; рѡзніеј дописано {innym pismem}*

rina oraz dzieci: Jan, Maria, Cyryl, Anna, Grzegorz, Anastazja, inokinia Atanazja i Andrzej (василинѣ : маринѣ, млдци иванна : мариню. кирилла. аннѣ : григорита . и анастасию, инокиню афанасію : андрета) zapisano – na co wskazuje inny charakter pisma i kolor atramentu – w późniejszym czasie. Ten najpełniejszy, znany⁸⁴ współcześnie wykaz imion osób żyjących jeszcze ówczesnie i już zmarłych z rodu I. Mazepy był został sporządzony w latach 90. XVII wieku – część pierwsza, i na początku XVIII wieku – część druga (Šumilo 2016, 77-78).

Zapisane jako pierwsze po I. Mazepie imię Maria można – najprościej – utożsamieć⁸⁵ z Motrią Koczubej, znaną również w literaturze jako Maria. W dalszej kolejności (po Iwanie i Marii) zostali wymienieni rodzice Mazepy⁸⁶ – Adam Stefan⁸⁷ (zmarły w 1665 roku) i Maryna z domu Mokijewska (zm. 1707/08), nosząca od (ok.) 1674 roku imię zakonne Maria Magdalena⁸⁸. Taka interpretacja może wskazywać pośrednio na

стафана/инокієвскогo ивана: Григорита{skreślono}; анастасію), który był kijowskim pułkownikiem od 1691 do 1708 roku (Nedâk 2004, 584; więcej o nim zob. Pavlenko 2009, 78-84). Jego córka Anna wyszła za mąż (przed 1712 rokiem) za Bazylego (s. Iwana) Mirowicza (zm. 1732), z którym miała syna Iwana (jego imię dopisano jeszcze innym pismem).

⁸⁴ Karty z wypisanym na nich rodem I. Mazepy zachowały się tylko w kilku *pomiannikach*, zob. Pavlenko 2003, 252-253. Zwykle – pod wpływem „cenzury moskiewskiej” – były z nich po prostu wyrwane (Šumilo 2015, 78). Takim przykładem może być *po-miannik* monasteru św. Pantelejmona (*Katalog rukopisej Russkogo Svâto-Panteleimona Monastyrà na Afone*, 314).

⁸⁵ M. Kowaczew zapisaną tu Marię określa nawet żoną I. Mazepy (Kovačev’ 1942, XX).

⁸⁶ Z małżeństwa Adama Stefana Mazepy i Maryny (z d. Mokijewska) urodziła się jeszcze tylko Aleksandra (I voto Obidowska, II voto Witosławska, III voto Wojnarowska), która zmarła po 1694 roku). Siostra Iwana Mazepy Aleksandra miała dwóch synów (Iwana Obidowskiego {s. Piotra} i Andrzeja Wojnarowskiego {szerzej o nim zob. Pavlenko 2009, 71-75; Ševčuk 2012, 206}) oraz córkę (Mariannę {imię zakonne Marta} Witosławską {szerzej o niej zob. Pavlenko 2009, 84}). Por. też Krivošëa 2008, 244-245.

⁸⁷ I. Mazepa swego ojca zwał Stefanem (Krivošëa 2008, 244).

Stefan Adam Mazepa był synem Michała (s. Mikołaja). W literaturze czasami mówi się o „Степан-Адам” (Krivošëa 2008, 245).

⁸⁸ W zografskim *po-mianniku* Maria, matka I. Mazepy, została zapisana tylko jako

datę wpisu (być może nawet z błogosławieństwa archimandryty) rodu hetmana i bliskich mu osób do zografskiego *pomiannika*, a tym samym datę spotkania atoskiego mnicha z Mazepą, w trakcie którego przekazał on Ewangelię hetmanowi.

W 1702 roku zmarła żona⁸⁹ I. Mazepy – za którą uważa się powszechnie – Hanna (c. Semena) Połowec, I voto Fridrikiewicz (Mazepa 1917, 3). Jesienią 1704 roku, po powrocie z kolejnej wyprawy wojennej, prowadzonej w ramach trwającej od 1700 roku tzw. Wojny Północnej, I. Mazepa wrócił do Baturynu. Mieszkał on tam zazwyczaj nie w swej oficjalnej rezydencji na zamku, lecz w – znajdującej się 2 kilometry na południe od miasta – posiadłości Honczariwce (Lazarevskij 1891, 6.10), w której znajdowała się rezydencja (z biblioteką i kolekcją malarstwa), drewniana cerkiew, sad i park (Tairova-Âkovleva 2007a, 100).

Sąsiednia posiadłość była własnością bogatego i wpływowego (początkowo pisarza [od 1687 roku], a potem od 1699 roku [Nedâk 2004,582]) sędziego generalnego Bazylego Koczubeja, której park graniczył z parkiem I. Mazepy. Hetman, zarówno wcześniej, jak i jesienią 1704 roku, często bywał w domu (swego skrytego wroga⁹⁰) Bazylego i Luby Koczubejów (Tairova-Âkovleva 2007a, 100; 2007b, 162). Łączyły go z nimi również więzy rodzinne⁹¹ (Ogloblin 1960, 304; Pavlenko 2009,

Magdalena. Była ona od 1683 roku już ihumenią (przełożoną) żeńskiego monasteru w Kijowie i od 1688 roku również monasteru w Głuchowie (Pavlenko 2009, 65). W uniwersale wydanym przez I. Mazepę dotyczącym podporządkowania klasztoru w Głuchowie zapisano „госпожи Магдалины Марии” (por. Pavlenko 2009, 65). Przyjęła ona imię zakonne Maria, zaś w schimie Magdalena (Krivošeâ 2008, 245).

⁸⁹ I. Mazepa ożenił się w 1668 lub 1669 roku (Krivošeâ 2008, 245). O jego żonie, niestety, wiadomo bardzo mało (Pavlenko 2003, 252).

⁹⁰ Bazyli Koczubej miał nadzieję, że zostanie wybrany na hetmana, podczas gdy zamiast niego wybrano (z rekomendacji W.W. Golicyna) I. Mazepę. Wrogie nastawienie B. Koczubeja do Mazepy ma więc swój początek w chwili wybrania tego drugiego na hetmana (Ogloblin 1960, 304-305; Tairova-Âkovleva 2007a, 103; 2007b, 33-34.55). O okolicznościach wyboru Mazepy na hetmana zob. Tairova-Âkovleva 2007b, 32-54; 2013, 29nn.

⁹¹ O innych bliskich I. Mazepy zob. Krivošeâ 2008, 248.

69). Mazepa był ojcem chrzestnym ich⁹² córki – Motrii (Mazepa 1917, 3), a inna córka Koczubejów – Anna – była (od stycznia 1698 roku) żoną hetmańskiego siostrzeńca (co prawda, zmarłego w 1701 roku) Iwana Obidowskiego (Lazarevskij 1876, 440; Ogloblin 1960, 304; Krivošeà 2008, 282; Ševčuk 2012, 206)⁹³, zaś ich syn Fedor był żonaty z kuzynką I. Mazepy – Anastazją (c. Bazylego) Skoropadską (Krivošeà 2008, 279).

Na jesień⁹⁴ 1704 roku przypada początek wydarzeń związanych z miłością 65-letniego wdowca I. Mazepy i Motrii Koczubej, zwanej też Motroną lub Marią, córki sędziego generalnego Bazylego Koczubeja. Hetman zakochał się⁹⁵, z wzajemnością, w swej dużo młodszej, bo mającej wtedy zaledwie – jak się powszechnie wskazuje – 16 lat⁹⁶, córce chrzestnej (Dzùba 2009, 16). Rodzice Motrii (szczególnie jej matka {Mazepa 1917, 3}) od samego początku byli przeciwni rodzącej się

⁹² Bazyli (zm. 17 lipca 1708 roku) i Luba Koczubej (zm. 1722), oprócz Motrii, mieli jeszcze dzieci: Fedora (zm. 1729) i Bazylego (zm. 1743) oraz Paraskiewę (zm. 1726; żona Fedora Sulimy), Marię (zm. 1707; żona Bazylego Zabiły), Annę (od 1698 roku żonę Iwana Obidowskiego) oraz Katarzynę (żonę Semen Czujkiewicza). Bardzo rzadko wspomina się o Semenie (Krivošeà 2008, 303.329).

Zmarły w 1743 roku Bazyli Koczubej (s. Bazylego) był żonaty dwukrotnie: z Anastazją (córka hetmana Daniła Apostoła) i od 1708 roku Martą Janowicz, siostrą atamana głuchowskiego, miał trzech synów Symeona, Bazylego i Pawła (Ogloblin 1960, 304; Krivošeà 2008, 302). W założonym później (w 1705 roku) *pomianniku* Monasteru św. Pantelejmona na f. 95 został również zapisany ród Bazylego: Родъ Василиа Кочубея живие Любовеъ Василиа Феодора і پدرугивъ и чадн, мертвини Василиа Іоанна Анастасію Іоанна Анну і всѣхъ сродниковъ ихъ; oraz na innych kartach ród jego potomków, tzn. na f. 126 Anny, żony Iwana Obidowskiego (zob. przypis nr 77) i na f. 110v ród Bazylego Koczubeja (рѣ его милѣти пана Василиа Кочубея Василиѣа госпожѣ Мелетію Гарвинѣ. Елена. Ивана. Феодосію. Мадѣва, Семіона і всѣхъ родителей по плоти).

⁹³ Był on synem Pawła Obidowskiego i Aleksandry Mazepy (siostry hetmana I. Mazepy) oraz miał jeszcze brata Michała. Więcej o nim zob. Pavlenko 2009, 67-71 i przypis nr 77.

⁹⁴ Wskazuje się czasami po prostu rok 1704 (Ševčuk 2012, 345). O.M. Dziuba wskazała tu miesiąc grudzień (Dzùba 2009, 17).

⁹⁵ Niekiedy wskazuje się też, że I. Mazepa poprosił rodziców Motrii o jej rękę (Mazepa 1917, 3).

⁹⁶ W rzeczywistości Motria miała wtedy powyżej 18 lat, o czym też będzie mowa dalej.

miłości i wizji związku⁹⁷ ich córki z I. Mazepą. Jednak Motria, wbrew woli rodziców, uciekła potajemnie z rodzinnej posiadłości do I. Mazepy, zamieszkującego sąsiednią rezydencję. Wpływowe małżeństwo Bazylego i Luby Koczubiejów nagłośniło zaistniałe wydarzenie i uruchomiło swe kontakty dążąc do powrotu córki do domu, zakończenia jej kontaktów z Mazepą i wykorzystując tym samym możliwość oczernienia⁹⁸ go. I. Mazepa świadom narastającego konfliktu po jakimś, niezbyt długim⁹⁹, czasie, pod strażą płk. Grzegorza Annenkowa, odesłał Motrię wbrew jej woli do rodzinnego domu (Tairova-Âkovleva 2007b, 163). Jednak potajemnie wciąż¹⁰⁰ korespondował¹⁰¹ z nią jeszcze przez jakiś czas – T. Tairowa-Jakowlewa wskazała tu tylko miesiąc grudzień (Tairova-Âkovleva 2007a, 102; 2007b, 164). Wydarzenia¹⁰² te miały miejsce zimą 1704-1705 roku (Dzûba 2009, 20.23). Fakt, że I. Mazepa był ojcem chrzestnym Motrii¹⁰³ oraz wyraźny sprzeciw na taki związek jej rodziców, utrudniał początkowo kontakty i w następstwie zawarcie małżeństwa (Tairova-Âkovleva 2007a, 101). Jednak hetman i rodzina Koczubiejów, również i Motria, nie zaprzestali kontaktów (Dzûba 2009,

⁹⁷ O powodach sprzeciwu Bazylego i Luby Koczubej na związek ich córki z I. Mazepą zob. Tairova-Âkovleva 2007b, 164-165.200-202; Pavlenko 2009, 280-281.

⁹⁸ Bazyli Koczubej razem ze swą żoną obwiniali Mazepę o porwanie ich córki i przetrzymywanie jej jako nałożnicy (Tairova-Âkovleva 2007a, 102) oraz zniesławienie (Kostomarov 1992, 22-23). Por. Dzûba 2009, 17-20.

⁹⁹ Nie wiadomo, ile Motria przebywała u I. Mazepy (Tairova-Âkovleva 2007a, 102; 2007b, 163). Jednak opis wydarzeń w publikacji *Переписка з Мотрією Кочубеївною в Батурині* sugeruje, że I. Mazepa odesłał Motrię jeszcze tej samej nocy (Mazepa 1917, 4).

¹⁰⁰ Część zachowanych listów została napisana jeszcze do ucieczki Motrii z rodzinnego domu (Mazepa 1917, 10).

¹⁰¹ Tekst 12 listów I. Mazepy do Motrii Koczubej publikowano wielokrotnie (m.in. Mazepa 1917, 10-16; Tairova-Âkovleva 2007b, 261-266; Pavlenko 2008a, 250-252). Autorstwo I. Mazepy tych listów niekiedy jest podawane w wątpliwość, por. Dzûba 2009, 19-24.

¹⁰² Nieco inny przebieg wydarzeń podał A. Łazarewskij (Lazarevskij 1876, 441-444).

¹⁰³ Choć wskazuje się na fakt, że I. Mazepa jako osoba wpływowa, mecenas cerkwi oraz bliski przyjaciel hierarchów dążył do tego (Dzûba 2009, 18) i mógł ten problem przezwyciężyć (Tairova-Âkovleva 2007a, 101; 2007b, 163).

21). Z powodu takiej sytuacji cierpieli i Mazepa, i Motria, która 18 maja 1707 roku wyszła za mąż za Semena Czujkiewicza (syna sędziego generalnego {od 1708 roku} Bazylego¹⁰⁴ Czujkiewicza [Mazepa 1917, 6; Pavlenko 2003, 256-258; Dzûba 2009, 20-21])¹⁰⁵.

Zapisanie w *pomianniku* imienia Maria – w przypadku jego utożsamienia z Motrią Koczubej – zaraz za I. Mazepą świadczyć może, że spotkanie atoskiego mnicha z hetmanem mogło mieć miejsce w czasie, kiedy Motria była jeszcze razem z Mazepą, być może nawet w jego rezydencji w Baturynie (Kovačev'' 1942, XIX), lub niedługo po jej odesłaniu, zanim uczucie między nimi jeszcze nie osłabło (por. Mazepa 1917, 5; Dzûba 2009, 19). Tym samym przekazanie Ewangelii ze św. Góry Atos I. Mazepie mogło więc mieć miejsce pod koniec¹⁰⁶ 1704 – na początku¹⁰⁷ lub w I¹⁰⁸ poł. 1705 roku.

Przedstawiona wyżej interpretacja ma jednak kilka słabych punktów¹¹⁰. Po pierwsze mianowicie, zasadność identyfikacji zapisanej w *pomianniku zografskim* Marii z Motrią Koczubej. Wprowadzony do literatury pięknej

¹⁰⁴ Czasami podaje się, że Motria wyszła za mąż za Bazylego Czujkiewicza (Tairova-Âkovleva 2007a, 104; Ševčuk 2012, 344).

¹⁰⁵ Czasami wskazuje się, że to nie Motria, lecz jej siostra Katarzyna wyszła za mąż za Czujkiewicza (Mazepa 1917, 6.8).

¹⁰⁶ Z zachowanych i opublikowanych tekstów uniwersałów I. Mazepy wiadomo, że 27 września 1704 roku obozował on pod Lubarem, zaś 2 grudnia był już w Baturynie (Pavlenko 2008a, 1113).

¹⁰⁷ W styczniu I. Mazepa był w Moskwie, w lutym jakoby udał się na Litwę, skąd wrócił w maju (Tairova-Âkovleva 2007b, 166; 2013, 229-230).

¹⁰⁸ Zachowane uniwersały I. Mazepy były w tym czasie pisane w Baturynie, np. 25 marca, 6 i 25 kwietnia, 1, 3, 8, 16 i 20 maja (Nedák 2004, 521; Micik 2006a, 20; Pavlenko 2008a, 104-105.1113.1118).

Jednak uniwersał z 4 kwietnia został napisany w obozie pod Zołoczewem (Nedák 2004, 520).

¹⁰⁹ W dniu 3 lipca I. Mazepa był w Kijowie (Pavlenko 2005, 121). Jesienią udał się z wyprawą do Lwowa i Zamościa, który próbował zdobyć w październiku-listopadzie (Tairova-Âkovleva 2013, 140-141).

¹¹⁰ O tym, dlaczego imię zmarłego w 1665 roku ojca I. Mazepy zapisano razem z żyjącymi, zob. Šumilo 2016, 76.81.

(np. Aleksander S. Puszkin „Połtawa”) zwyczaj nazywania Motrii Koczubej Marią nie odpowiada faktom historycznym (Šumilo 2016, 80). Można, oczywiście, zakładać, że Motria Koczubej posługiwała się dwoma imionami. Imię – Motria – było oficjalnym, zaś drugie – Maria – otrzymanym na chrzcie. Takie uzasadnienie podważają informacje z innych *pomianników* atoskich. W *pomianniku* monasteru św. Pantelejmona¹¹¹ (rękopis *Riznicy* nr 8¹¹²), wśród imion rodu Anny Koczubej (c. Bazylego Koczubeja i od 1698 roku żony zmarłego w 1701 roku Iwana Obidowskiego) wymieniona¹¹³ jest jej siostra Motria (МѢРОНЪ), pod tym właśnie imieniem, a nie jako Maria. Wśród wypisanych w *pomianniku* zografskim na karcie 70r imion rodu ich rodziców Bazylego i Luby Koczubej (ВАСИЛА ЛЮБОВЪ) zostały wymienione z imienia dzieci (m.in. М: АННЪ. МІА: СВМЕОНА МІА. МАРИО. ФЕДОРА) oraz członkowie rodziny i bliscy (ИНОКИНИО ЕВФИМИО itd.). Wśród dzieci Bazylego i Luby Koczubej wypisano również Motrię: М: МѢРОНЪ (Kovačev’ 1942, XX-XIX; Šumilo 2016, 80). Niniejszy wpis rodu Bazylego Koczubeja miał miejsce, na co wskazuje zapisana na marginesie data, w 1686 roku w Baturynie (АХІНС Ъ КАТЪРН) – już po narodzinach i zapewne chrzcie Motrii, która nigdy nie posługiwała się imieniem Maria (Šumilo 2016, 80).

Tym samym, utożsamianie zapisanej w *pomianniku* zografskim po I. Mazepie Marii z Motrią Koczubej i jednocześnie ustalenie daty przekazania Ewangelii przez archimandrytę ze św. Góry Atos na koniec 1704 – początek lub w I poł. 1705 roku nie wytrzymuje krytyki.

Wpisywanie imion członków rodów do *pomianników* wykonywane było według określonych reguł. Po najważniejszej osobie – głowie

¹¹¹ W *pomiannikach* innych monasterów atoskich również wpisywano imiona osób z m.in. Rosji czy Ukrainy. Por. Tkačuk 2016a, 170.

¹¹² Opis rękopisu zob. Turilov, Moškova 1999, 335 (nr 834).

¹¹³ Ród Anny Koczubej, I voto Obidowska: Родъ паны ѡбѣдовскої нѣжинскої Благорѣнаго Василиа Любов Аннѣ Мїаца Іванна Марию Василиа МѢРОНЪ Мїацѣ Параскевию Мїаца Феодора Алеѣеа Інокіннѣ Марїаннѣ Андреа Феодора Івана Параскевию Анастасию (Ruski *pomiannik* Zografskiego monasteru, f. 126).

rodziny – zapisywano imię małżonki, imiona rodziców, dzieci oraz najbliższych krewnych (Šumilo 2016, 81). W przypadku rodu I. Mazepy należałoby się spodziewać na drugim miejscu (przed nieżyjącym od 1665 roku ojcem hetmana Stefanem Adamem) imienia jego zmarłej w 1702 roku żony – o której wiadomo, niestety, bardzo mało (Pavlenko 2003, 252). W literaturze jako małżonkę hetmana I. Mazepy wskazuje się najczęściej Hannę Połowec, I voto Fridrikiewicz lub Olenę Zagorowską (Pavlenko 2003, 252-253; 2008b, 26-27). Ponieważ w obu przypadkach opinie¹¹⁴ te nie znalazły potwierdzenia w materiałach archiwalnych (Pavlenko 2008b, 4-20), uznać je należy wyłącznie za przypuszczenia (Šumilo 2016, 79). W takich okolicznościach odpowiedź na pytanie o imię małżonki I. Mazepy (oraz ich dzieci) daje *pomiannik* zografski. Zapisane tam imię po I. Mazepie i przed jego ojcem Stefanem Adamem jest imieniem żony¹¹⁵ hetmana. Stąd też można przyjąć, że małżonka I. Mazepy miała na imię Maria. Znane zapewne i przekazywane w tradycji ludowej imię żony hetmana – Maria – trafiło do literatury pięknej (Šumilo 2016, 80), gdzie przez autorów na potrzeby ich twórczości zostało przypisane Motrii Koczubej.

Zmarła w 1702 roku małżonka I. Mazepy została wpisana do *pomiannika* zografskiego, najprawdopodobniej, jeszcze za swego życia. Tym samym datę przekazania Ewangelii I. Mazepie przez archimandrytę ze św. Góry Atos (najprawdopodobniej zografskiego), i zapewne ich spotkanie, należałoby przesunąć o kilka lat wcześniej, tzn. przed 1703 rok.

Związki monasteru Zografskiego z Rosją, do której droga prowadziła przez Ukrainę, sięgają II ćwierci XVI wieku (Turilov, Češmedžiev 2009, 305). To, że pomoc finansowa płynęła z konkretnego ośrodka (np. Moskwy), nie oznaczało, że za każdym razem wysłannicy docierali

¹¹⁴ O powodach uznania przez M. Kostomarowa i A. Lazarewskiego Hanny Fridrikiewicz za żonę I. Mazepy, zob. Šumilo 2016, 79-80.

¹¹⁵ S.W. Szumiło nie wyklucza możliwości identyfikacji Marii z córką I. Mazepy (Šumilo 2016, 80-81).

do niego¹¹⁶ (Kapterev'' 1914, 140-141). Mogli oni być zatrzymywani na granicy państwa (por. Kapterev'' 1891c, 541), gdzie udzielano im wsparcia finansowego (np. w 1586 roku {Snegarov 1953, 30-31}) lub odsyłano ich z niczym (np. w 1627 roku archimandrytę Neofita {Bantyś-Kamenskij 2001, 52; Turilov, Češmedžiev 2009, 306}). W tym przypadku wysłannicy mogli jedynie przekazać przygotowane prezenty władcom lub hierarchom, np. w 1587 roku igumen Paisjusz z granicy przekazał carowi relikwie św. Teodora Stratylaty (Turilov, Češmedžiev 2009, 306).

W 1641 roku w Moskwie została wydana, na ręce zografskiego archimandryty Paisjusza, *gramota* pozwalająca na przyjazd do Rosji ze zbożem co pięć lat (Turilov, Češmedžiev 2009, 306). Została ona następnie potwierdzona przez kolejnych carów w latach 1657 i 1682 (Bantyś-Kamenskij 2001, 152.216; Turilov, Češmedžiev 2009, 306). Drugie potwierdzenie *carskiej gramoty* umożliwiło przyjazd do Moskwy w styczniu 1696 roku archimandryty Maksyma (Bantyś-Kamenskij 2001, 152.216; Turilov, Češmedžiev 2009, 306). W lutym 1696 roku car Piotr I wydał kolejną *gramotę*, dzięki której do Moskwy w styczniu 1702¹¹⁷ roku ponownie przybył archimandryta Maksym (Bantyś-Kamenskij 2001, 228.264; Turilov, Češmedžiev 2009, 306). Jego droga do Moskwy prowadziła zapewne¹¹⁸ przez Kijów¹¹⁹ (Bantyś-Kamenskij 2001,

¹¹⁶ Np. archimandryci monasteru Watopedzkiego Ignacy (w 1627 i 1629 roku) i Makary (w 1657 roku), archimandryta Monasteru św. Pantelejmona Nikodem zostali odesłani z powrotem z Putywła, czy w 1629 roku archimandryci monasterów św. Pantelejmona, Zografskiego i Chilendarskiego. Zob. Kapterev'' 1914, 106.248.252.254-255; Aleksij (Gavrikov) 2004, 314.

¹¹⁷ W 1748 roku (8 marca) zostało wydane zaświadczenie, że monaster Zografski w latach 1696-1734 nie otrzymywał z Moskwy zadeklarowanej pomocy (w wysokości 35 rubli na 5 lat) (Pavlikianov 2005, 101; Turilov, Češmedžiev 2009, 306).

¹¹⁸ Tylko w niektórych przypadkach duchowieństwo i osoby świeckie podróżujące z południa do Moskwy nie przejeżdżały przez Kijów (Ševčenko 1963, 12.15.17), lecz np. przez Astrachań (por. Tkačuk 2016a, 167).

¹¹⁹ I przez, i do Nieżyjna – ważnego w XVIII wieku ośrodka handlu prowadzonego przez Greków – przybywało również duchowieństwo ze św. Góry Atos (Tkačuk 2017,

152.216; Turilov, Češmedźiev 2009, 306). W tym samym czasie – styczniu (oraz lutym) 1702 roku – w Moskwie przebywał również I. Mazepa, gdzie zwykle podróżował co najmniej raz¹²⁰ w roku (Tairova-Âkovleva 2013, 98.229). Archimandryta Maksym musiał podczas tych podróży spotkać się, zapewne niejednokrotnie, z I. Mazepą. Wtedy też mógł przekazać hetmanowi przywiezioną ze sobą ze św. Góry Atos Ewangelię.

Zgodnie z carską *gramotą*, mnisi monasteru Zografskiego mogli udawać się do Moskwy co pięć lat, a więc po 1696¹²¹ roku kolejne wizyty mogły mieć miejsce w 1702 i 1707 roku. Nie można wykluczyć, że z taką samą częstotliwością – co pięć lat – jeździli oni również do innych państw. Jako przykład można podać dane opublikowane przez D.W. Zubowa, który wskazał, że w latach 1709-1819 z monasteru św. Pantelejmona do gospodarów Mołdawii i Wołoszczyzny wyprawiono 51 delegacji (Zubov 2016, 113). Dane *pomiannika* zografskiego potwierdzają, że mnisi Zografskiego monasteru na Ukrainie bywali znacznie częściej, nie tylko podczas swych podróży przez nią. Związki tego atoskiego monasteru z hetmańszczyzną były bardzo żywe, bowiem już od II poł. XVI wieku wielu jego *inoków* pochodziło z Ukrainy (Turilov, Češmedźiev 2009, 306; Šumilo 2016, 73-74). Do zabytku tego wpisywano rody osób przekazujących w XVII i XVIII wieku hojną pomoc finansową monasterowi Zografskiemu (Šumilo 2016, 76). O częstszych, aniżeli pięcioletnie, wizytach (tzn. w latach 1696, 1702 i 1707) mnichów zografskich w Ukrainie świadczą:

– zapisanie w 1695 roku na f. 60v (w sierpniu) archimandryty Ławry Peczerskiej Melecjusza Wujachewicza (А҃ХЧЕ АВД҃ЖСТА НІ. ПОМИНАНІЕ

462). Np. w 1722 roku przebywali tam mnisi z co najmniej trzech monasterów atoskich (Tkačuk 2017, 464).

¹²⁰ I. Mazepa w Moskwie był też w styczniu 1700 roku (Tairova-Âkovleva 2007b, 139; Pavlenko 2009, 69), listopadzie 1703 roku (Tairova-Âkovleva 2013, 132) i II poł. stycznia 1704 roku (por. Pavlenko 2008a, 268.1120).

¹²¹ Dokładnie w tym roku do zografskiego *pomiannika* zostali wpisani (f. 60v): archimandryta Ławry Peczerskiej Barlaam Jasiński czy Teodozjusz, arcybiskup Czer nihowa.

архимандрита киево Печерскогѡ малетиа Вжлхевича) czy na f. 65r przełożonych kilku monasterów kijowskich (św. archanioła Michała – ihumena Sylwestra; meżigorskiego – ihumena Feodosija Waskowskiego; wydubickiego – ihumena Warłaama Strachowskiego);

– zapisanie w 1697 roku na f. 80r rodu pułkownika Semena Palija¹²² (родъ его млѣсти пана Семена Палѣа полковника воеиска речипосполитой запороозкого списа съ рокж ахѣз Февржаря въ Ёи день);

– zapisanie pod koniec 1701 roku – w listopadzie – rodu Fiodora Topolnieckiego (аѣа.го мѣца ноевриа ѧ. родъ пѣа Федора Топѡнѣцкогѡ, господара замкоу гадицкогѡ).

– zapisanie w 1705 roku (аѣе, мѣсто поѡтава) na f. 68v rodu pułkownika Jana (s. Prokopa) Leweneca (полковника полтавскагѡ иванна леѣѣца);

– zapisanie w 1709 roku na f. 82v rodu pułkownika czernihowskiego (w latach 1698-1705) Efima Lizoguba (родъ его млѣсти пѣа еѡѣиѣа лизогѡва полковника во"ска его цр^{ского} по"столногѡ влѣства запороозкого чернѣговскагѡ. списѧ рокоу аѣѡ).

Inną kwestią jest również próba łączenia i identyfikacja wpisu rodów do *pomiannika* z innymi ważnymi wydarzeniami. Jako przykład można podać mołdawskiego Antiocha (s. Konstantyna) Kantemira (1695-1700 i 1705-1707). W styczniu 1698 roku przekazał on mołdawski monaster Căpriana¹²³ atoskiemu Zografowi¹²⁴ (Pavlikianov 2005, 95). Mimo to wojewoda został wpisany do zografskiego *pomiannika* dopiero w 1706 roku (поминаниѣ великагѡ воеводѣа иванна антиѡхѣа кѡнста"тина кантемировица вѣладатѣла земли молдѡвлахистѣи, въ второе лѣто гпѣтва своего. в лѣто ѣѣ.е, марта, Ёи), a więc aż po ósmiu latach.

¹²² Szerzej o nim zob. Pavlenko 2009, 224-230.

¹²³ Monaster w Dobrovecu w 1651 roku przekazał Zografowi Bazyli I Lupu (Pavlikianov 2005, 94).

¹²⁴ O rumuńskich monasterach przekazanych Watopedowi zob. Čencova 2011, 86-90.

Na uwagę zasługuje również fakt, że w monasterze¹²⁵ Zografskim do dziś przechowywana jest Ewangelia przekazana tam w 1673 roku przez hetmana Iwana Samojłowicza¹²⁶ (Avgustin [Nikitin] 1997, 235), którą podczas swej podróży po św. Górze Atos widział Bazyli Grigorowicz-Barski (Avgustin [Nikitin] 1997, 235). Obecność w klasztorze bardzo bogato zdobionej¹²⁷ Ewangelii, której używano tylko w wielkie święta, oraz pamięć o jej przekazaniu (trzy dekady wcześniej) przez hetmana mogła być powodem przygotowania, jako prezentu, podobnego, równie cennego i nietypowego przedmiotu dla jego następcy i kontynuatora¹²⁸ jego kulturalnej i religijnej działalności (Tairova-Âkovleva 2013, 10) – tzn. I. Mazepie¹²⁹.

Na uwagę również zasługuje fakt, że w bibliotece monasteru Zografskiego znajduje się bardzo dużo starych druków z terenów dzisiejszej Ukrainy (Šumilo 2016, 74). Mnisi z tego klasztoru zamawiali również w drukarni Ławry Kijowskiej druk ksiąg liturgicznych i teologicznych (Šumilo 2016, 74.82 [przypis nr 10]).

¹²⁵ W różnych monasterach św. Góry Atos przechowywane są przekazane tam w darze księgi Ewangelii (Ě.V.Š., M.A.M. 2009, 54-55).

¹²⁶ Fakt zapisania rodu hetmana I. Samojłowicza – poprzednika I. Mazepy – w *po-mianniku* zografskim (f. 56-57) świadczy o jego hojnych darach dla tego atoskiego monasteru.

¹²⁷ Okład innej bogato zdobionej Ewangelii należącej do hetmana I. Samojłowicza zob. Nedák 2004, 393.

¹²⁸ Również Iwan Samojłowicz należy do hojnych darczyńców Ławry Peczerskiej (Bartoš 2005, 42). O ofiarowanych przez niego ławrze naczyniach liturgicznych wykonanych ze złota i przyozdobionych szlachetnymi kamieniami (np. czasza wysoka na 25 cm i szeroka na 14 cm z szafirami, rubinami i szmaragdami) oraz drogocennych okładach Ewangelii zob. Bartoš 2005, 43-44.

¹²⁹ Na podstawie relacji B. Grigorowicza-Barskiego, archim. Augustyn wskazał, że zografscy mnisi z dystansem odnosili się do posiadanych w ich monasterze pochodzących z Rosji ksiąg powstałych po reformie przeprowadzonej w II poł. XVII wieku z inicjatywy patriarchy Nikona (Avgustin [Nikitin] 1997, 235). Dochodziło (wcześniej) również do ich palenia (Kapterev 1914, 443). Być może też z tego powodu archimandryta atoski (którym w tym przypadku był prawdopodobnie) Maksym przygotował na prezent stary rękopis Ewangelii jako ten, który może zawierać prawidłowy, niepoprawiony podczas reformy patriarchy Nikona, słowiański przekład Dobrej Nowiny.

W świetle analizy świadectw historycznych dotyczących przekazania Ewangelii I. Mazepie być może na szczególną uwagę zasługuje odpis treści listu z 1 listopada 1702 roku Izajasza do I. Mazepy (zob. Tairova-Åkovleva 2013b, 27 [nr 42]; 2014, 39 [nr 43]). Mowa jest w nim o przekazaniu Ewangelii (osobie zwanej Zgur¹³⁰) i przesłaniu Izajaszowi za to pieniędzy. Informacje podane przez wybitną specjalistkę T. Tairowę-Jakowlewą nie pozwalają jednak na identyfikację Izajasza¹³¹ z konkretną osobą – w tym przypadku archimandrytą atoskim, ani przekazanej przez niego Ewangelii z wzorcem starego druku kijowskiego z 1707 roku. Bezpośredniego związku ww. bliżej nieznanego Izajasza oraz przekazanej przez niego I. Mazepie Ewangelii z informacjami zawartymi w jednym starym druku ewangeliarza pełnego nie można potwierdzić. Informacja ta potwierdza jednak fakt, że hetmanowi I. Mazepie niejednokrotnie jako wyraz wdzięczności i szacunku ofiarowywano kodeksy z tekstem Ewangelii.

Najprawdopodobniej to właśnie zografski archimandryta Maksym, pod koniec 1701 lub na początku 1702 roku, mógł spotkać się z I. Mazepą i sprezentować mu przywiezioną ze św. Góry Atos Ewangelię. Od momentu przekazania kodeksu z tekstem Dobrej Nowiny do rozpoczęcia składu w drukarni kolejnego kijowskiego wydania Ewangelii, tym razem monumentalnego, upłynęły maksymalnie cztery lata¹³². W międzyczasie Ewangelia ze św. Góry Atos jakiś czas znajdowała się również u metropolity Warłaama Jasińskiego i archimandryty Jozafata Krokowskiego. Ten ostatni we wstępie do Ewangelii kijowskiej z 1707 roku napisał, że

¹³⁰ W indeksie osobowym T. Tairowa-Jakowlewa wymienia dyplomację Zgura (Tairova-Åkovleva 2013, 230) niekiedy z przydomkiem Устинович (Станович) Стипев (Tairova-Åkovleva 2014, 414). W pracy S. Pawlenki został wymieniony tylko Tymoteusz Zgura, najprawdopodobniej, kuzyn ww. Zgury (Pavlenko 2009, 144).

¹³¹ Indeks osobowy publikacji T. Tairowy-Jakowlewej wśród kilku Izajaszy w odniesieniu do tego dokumentu wymienia „строителя неустановленного монастыря” (Tairova-Åkovleva 2013, 231; 2014, 415).

¹³² Tzn. od ustalonej na kon. 1701 – pocz. 1702 roku daty przekazania Ewangelii do poł. 1706 roku (kiedy to znajdowała się ona już w Ławrze, gdzie oglądał ją car Piotr I).

hetman zafascynowany (zapewne po bliższym zapoznaniu się z woluminem) nietypowym, lecz zgodnym z tradycją Kościoła prawosławnego i bardzo praktycznym układem tekstu ewangelicznego, który wzbudził również zainteresowanie cara Piotra I, zdecydował o wydaniu go drukiem. Opóźnienie początku tłoczenia tego monumentalnego wydania Ewangelii, mimo gorliwości I. Mazepy, mogło być spowodowane również różnymi przeciwnościami losu, np. technicznymi drukarni. Jedyne stare druk cyrylicznego ewangeliarza pełnego został ostatecznie wydany, zapewne po kilku latach przygotowań i prac, w marcu 1707 roku.

Analiza dostępnych współcześnie dokumentów archiwalnych pozwala z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że dziś już najprawdopodobniej niezachowana Ewangelia atoska, która ściśle związana jest z genezą jedynego starego druku ewangeliarza pełnego tłoczonego w Kijowie w 1707 roku, została przekazana pod koniec 1701 lub na początku 1702 roku przez archimandrytę zografskiego Maksyma¹³³. Jednak dopiero odnalezienie i wprowadzenie do obiegu naukowego nowych i nieznanych obecnie materiałów źródłowych z archiwów kijowskich i św. Góry Atos (szczególnie z monasteru Zografskiego) umożliwi potwierdzenie lub podważenie przedstawionych w niniejszej publikacji przypuszczeń i założeń.

Bibliografia

- Aleksij (Gavrikov, posłusznik). 2004. „Vatoped”. W *Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ*. T. 7, 310-318. Moskwa: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ».
- Alferova, Galina Vladimirovna i Viktor Aleksandrovič Harlamov. 1982. *Kiev vo vtoroj polovine XVII veka*. Kiev: Naukova dumka.

¹³³ R. Radyszewskij i W. Swerbiguz błędnie wskazali biełgorodskiego archimandrytę Justyna Bazylewicza jako ofiarodawcę rękopiśmiennej atoskiej Ewangelii. Zawarte we wstępie do kijowskiej Ewangelii wyrażenie и тотже Всечѣстный Архимандритъ Бѣлгородію ево извѣсти odczytali oni jako и тот же всечестный Архимандритъ Белгородскій его извести (Radiševs'kij, Sverbiguz 2006, 449-450).

- Âremenko Vasil'ovič Âremenko. 2007. *Kiïvs'ke černectvo XVIII st.* Kiïv: Vidavničij dim «Kiêvo-Mogilâns'ka akademiâ».
- Âsinovs'ka, Oksana. 1996. *Katalog kiriličnih rukopisnih Evangelij XV-XVIII stolit' zi zbirki L'vivs'kogo Istoričnogo Muzeû.* Lviv: L'vivs'ka Bogoslovs'ka Akademiâ.
- Avgustin (Nikitin, arhim.) 1997. „Afon i Russkaâ pravoslavnaâ Cerkov' (Obzor cerkovno-literaturnyh svâzej)”. *Bogoslovskie Trudy* 33: 190-281. Moskva.
- Âvornic'kij, Dmitro Îvanovič. 1990. *Îstoriâ Zaporiz'kih Kozakiv.* L'viv.
- Bantyš-Kamenskij, Nikolaj Nikolaevič. 2001. *Reestry Grečeskim delam Moskovskogo arhiva Kollegii inostrannyh del: Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov. Fond 52. Opis' 1.* (Rossiâ i Hristiânskij Vostok 2), otv. red. B.L. Fonkič, Moskva: Izdatel'stvo Indrik.
- Bartoš, Alla Ê. 2005. „Darunki get'mana Îvana Mazepi do Kiêvo-Pečer-s'koï lavri”. W *Materiali naukovopraktičnoï konferencii «Vidatni diâči Baturins'kogo kraû», prîsvâčenoï 230-ij ričnici z dnâ narodžen-nâ Petra Îvanoviča Prokopoviča*, 42-57. Nižin: Aspekt-Poligraf.
- Berlins'kij, Maksim Fedorovič. 1991. *Istoriâ mista Kieva.* Kiïv: Naukova Dumka.
- Bulašev', Georgij Onisimovič. 1882. „Mesâceslovy svâtyh'' pri rukopisnyh'' bogoslužebnyh'' knigah'' Cerkovno-Arheologičeskago Muzeâ”. *Trudy Kievskoj Auhovnoj Akademii* 2: 1-92 (Priloženie).
- Čencova, Vera Georgievna. 2009. „Svâzi I. m. s Rossiej”. W *Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ*. T. 21, 41-47. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ».
- Čencova, Vera Georgievna. 2010. *Ikona Iverskoj Bogomateri* (Očerki istorii otnošenij grečeskoj Cerkvi s Rossiej v seredine XVII v. po dokumentam RGADA). Moskva: Indrik.
- Čencova, Vera Georgievna. 2011. „Pisec Nikolaj Armiriot i Krest carâ Konstantina: K istorii svâzej Vatopedskogo monastyrâ s Rossiej v XVII veke”. *Palaeoslavica* 19/2: 60-109.
- Česnokova, Nadežda Petrovna. 2007. „Relikvii Hristianskogo Vostoka

v Rossii v ser. XVII v.: Po matepialam Posol'skogo prikaza". *Vestnik cerkovnoj istorii* 2(6): 96-101.

- Dimitrij (Rudûk, metropolit). 2011. „Îvan Mazepa ta ukrains'ka Pravoslavna Cerkva. Problema t.zv.mazepinoi anafemi". W *Îvan Mazepa i Mazepinci: Îstoriâ ta kul'tura Ukraïni ostann'oi tretini XVII – počatku XVIII stolit' . Naukovij zbirnik*. Red. kol. Â. Daškevič, O. Kupčins'kij, Î. Skočilâs, A. Felonûk. 149-166. L'viv: ÎUAD; NTŠ.
- Dzûba, Olena Mikolaïvna. 1994. „Monastirs'ki biblioteki livoberežnoj Ukraïni v kontekstî ukrains'koï kul'turi XVIII st." *Bibliotečnij vîsnyk* 1: 18-22.
- Dzûba, Olena Mikolaïvna. 2009. „Či pisav get'man Îvan Mazepa listi motri Kočubeïvni?" *Ukraïns'kij îstoričnij žurnal* 6(489): 16-24.
- Evangelie ot Ioanna v slavânskoj tradicii* (Novum Testamentum Palaoslovenise I), izd. podgotov. A.A. Alekseev, A.A. Pičhadze, M.B. Babickaâ, I.V. Azarova, E.L. Alekseeva, E.L. Vaneeva, A.M. Pentkovskij, V.A. Romodanovskaâ, T.V. Tkačeva, Sankt-Peterburg 1998.
- Evgenij (Bolhovitinov, mitr.). 1995. *Vibrani praci zîstorii Kieva*. Kiïv: Libid'.
- È.P.A. 2004. „V.L. i Rossiâ". W *Pravoslavnaâ Ènciklopediâ*. T. VII. 389-390. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ènciklopediâ».
- È.V.Š., M.A.M. 2009. „Riznica I. m.". W *Pravoslavnaâ Ènciklopediâ*. T. 21. 54-57. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ènciklopediâ».
- Feodosij (Makarevskij) ep. 1880. *Materialy dlâ istoriko-statističeskogo opisaniâ Ekaterinoslavskoj eparhii: cerkvi i prihody prošedšego XVIII stoletîâ*. Ekaterinoslav.
- Fonkič, Boris L'vovič'. 2003a. *Grečeskie rukopisi i dokumenty v Rossii v XIV – načale XVIII v*. Moskva: Indrik.
- Fonkič, Boris L'vovič'. 2003b. *Grečesko-russkie svâzi serediny XVI – načala XVIII vv*. Moskva.

- Fonkič, Boris L'vovič'. 2004. *Rossiâ i grečeskij mir v XVI veke*. T. 1. Moskva: Nauka.
- Fris, Vira Âroslavivna. 1985. „Sobranie rukopisej Muzeâ Ivana Fedorova vo L'vove”. W *Fedorovskie Čtenîâ 1981*. Otv. red. E.L. Nemirovskij, 215-219. Moskva: Nauka.
- Fris, Vira Âroslavivna. 1993. *Rukopisi muzeû Īvana Fedorova (Katalog)*. L'viv: L'viv'ska Kartinna Galereâ.
- Fris, Vira Âroslavivna. 2003. „Do istoriï kiriličnoï rukopisnoï knigi peremišl's'koï zemli XVI-XVII st.”. *Drogobic'kij kraêznavečij Zbìrnik* 7: 130-135.
- Georgievski, Mihajlo, 1979. *Makedonskoto kniževno nasledstvo od XI do XVIII vek*. Skopje: Novinsko-Izdavačka organizacija „Prosveten rabotnik”.
- Geppener, M.V., Vizir M.P., Šubins'kij J.V. 1969. *Slov'âns'kî rukopisi XI-XIV st. u fondah viðdilu rukopisiv Central'noï Naukovoï Biblioteki Akvdemïi Nauk Ukraïns'koj RSR, Oglâd, Opis, publikacii*. Kiïv: Naukova dumka.
- Gnatenko, Lûdmila. 2003. *Slov'âns'ka kirilična rukopisna kniga XV st., Z Fondiv Īnstitutu rukopisu Nacional'noï biblioteki Ukraïni imeni V.Ī. Vernads'kogo: Katalog*. Kiïv: Nacional'na Akademiâ Nauk Ukraïni/Nacional'na Biblioteka Ukraïni imeni V.Ī. Vernads'kogo.
- Gnatenko, Lûdmila. 2007. *Slov'âns'ka kirilična rukopisna kniga XIV st., Z fondiv Īnstitutu rukopisu Nacional'noï biblioteki Ukraïni imeni V.Ī. Vernads'kogo: Katalog. Kodikologo-orfografične dosliðžennâ. Paleografičnij Al'bom*. Kiïv: Nacional'na Akademiâ Nauk Ukraïni/Nacional'na Biblioteka Ukraïni imeni V.Ī. Vernads'kogo.
- Hodana, Tomasz. 2008. *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)* (Studia Ruthenica Cracoviensia 4). Kraków: „Scriptum” Tomasz Sekunda.
- Istoriâ russkogo Svâto-Panteleimonova monastyrà na Afone s drevnejših*

vremen do 1735 goda (Russkij Afon XIX-XX vekov. T. 4). Svâtaâ Gora Afon 2015.

Îsaëvič, Âroslav. 2011. „Kul'tura v Ukraïni ostannoï tretini XVII – perših dešâtilit' XVIII st.” W *Îvan Mazepa i Mazepinci: Îstoriâ ta kul'tura Ukraïni ostann'oï tretini XVII – počatku XVIII stolit' . Naukovij zbirnik*. Red. kol. Â Daškevič, O. Kupčins'kij, Î. Skočilâs, A. Felonûk. 133-148. L'viv: ÎUAD; NTŠ.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1882. „Pusskaâ blagotvoritel'nost' monastyrâm Svâtoj Gory Afonskoj v XVI, XVII i XVIII stoletiah'”. *Čteniâ Moskovskom v Obšestve lûbitelej duhovnogo prosvěšeniâ* kn. 1, 3, 5-7: 65-67.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1891a. *Snošeniâ Ierusalimskogo Patriarha Dosifeâ s'' russkim pravitel'stvom'' 1669-1707 g.* Moskva: Tipografiâ A.I.Snegirevoj.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1891b. „Priezd v Moskvu Ierusalimskogo patriarha Paisiâ v 1649 godu”. *Pribavleniâ k Tvoreniâm sv. Otcov* 47(1): 178-237.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1891s. „Priezd v Moskvu za milostynej serbskih ierarhov raznyh kafedr i nastoâtelej serbskih monastyrej v XVI, XVII i v načale XVIII stoletij’”. *Pribavleniâ k Tvoreniâm sv. Otcov* 48(2): 461-567.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1889. „Priezd v Moskvu Pavlovskogo afonskogo monastyrâ arhimandrita Isaji v 1688 godu s gramotami ot prežde byvsëgo Konstantinopol'skogo patriarha Dionisiâ, serbskogo patriarha Arseniâ i valahskogo gospodarâ Šerbana s pros'boû, čtoby gosudari osvobodili ih ot tureckogo iga’”. *Pribavleniâ k Tvoreniâm sv. Otcov* 44(3): 260-320.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1895. *Snošeniâ ierusalimskih patriarhov s russkim pravitel'stvom s poloviny XVI do konca XVIII stoletia. Sankt'' Peterburg''*.

Kapterev'', Nikolaj Fëdorovič. 1914. *Harakter'' otnošenij Rossii k'' pravoslavnomu Vostoku v'' XVI i XVII stoletiah'.* Izd. 2. Sergiev'' Posad''.

- Katalog rukopisej, pečatnyh knig i arhivnyh materialov Russkogo Svâto-Panteleimonova Monastyra na Afone* (Russkij Afon XIX-XX vekov, T. 1, č. 1). 2013. Sost. monah Ermolaj, red. Ź.L. Levšina, A.A. Turilov. Svâtaâ Gora Afon: Russkij Pantelejmonov Monastir'. Kiïv. *Ìstoričnij oglâd (karti, ilûstraciï, dokumenti)*. Kiïv 1982.
- Kievo-Pečers'ka Lavra – pam'âtka ìstorïi ta kul'turi Ukraïni*. Kiïv 2006.
- Kileso, Sergij Kostântinovič. 2003. *Kievo-Pečers'ka lavra*. Kiïv.
- Kol'buh, Mariâ Mihajlivna, ped. 2007. *Kirilični rukopisni knigi u fondah L'vivs'koï Naukovoï Biblioteki im. V. Stefanika NAN Ukraïni, Katalog T. I (XI-XVI st.)*. Uklad. M.M. Kol'buh (golov. red.), T.M. Gucalenko, O.O. Dz'oban, Ì.Â. Pater, Ì.R. Sus, G.V. Čuba, L'viv: Oriâna-Nova.
- Kostomarov, Mikola Ìvanovič. 1992. „Ìvan Mazepa.” W *Ìvan Mazepa*, 10-45. Kiïv: Veselka.
- Kovačev', Mihail'. 1942. *Zograf: Izsledovaniâ i dokumenty*. Č. 1. Sofîa.
- Krivošeâ, Vladimir Vladimirovič. 2008. *Kozac'ka elita get'manšini*. Kiïv: Institut Političnih i Etnonacional'nih doslidžen' imeni Ì.F. Kurasa Nacional'na Akademiâ Nauk Ukraïni.
- Kubans'ka-Popova, M.M. 1971. *Kievo-Pečers'kij deržavnij ìstoriko-kul'turnij zapovidnik. Starodruki XVI-XVIII st. Katalog*. Kiïv: Mistectvo.
- Kuz'min, Êvgen Mihajlovič. 1900. „Neskol'ko soobraženij po povodu uničtožennyh i ucelevših pamâtnikov stariny v Kievo-Pečepskoj Lavre”. *Iskusstvo i hudožestvennaâ promyšlennost' (Fevral')*: 223-246.
- Lazarevskij, Aleksandr Matveevič. 1876. „Očerki malorossijskih' familij. Materialy dlâ istorii obšestva v' HVII–HVIII stoletîah'”. Kočubei (V.L. Kočubej), Mazepa i M. Kočubej”. *Russkij arhiv'* 9(3): 438-455.
- Lazarevskij, Aleksandr Matveevič. 1891. *Istoričeskij očerk Baturina (1625-1760)*. Kiev: Tipografiâ V.I. Zavadzkiego. Data: 29.03.2016.

- <http://www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php3>.
- Leontij (Kozlov) ierom. 2007. „Dionisiâ prepodobnogo monastyr’”. W *Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ*. T. 15, 358-369. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ».
- Lis-Wielgosz, Iza. 2009. „Atoska Gora je u Srpskoj zemlji: opis Symeona Świątógórca”. W *Świąta Góra Atos w kulturze Europy, Europa w kulturze Atosu*. Red. Marzanna Kuczynska. Gniezno.
- Loseva, Ol’ga V. 2004. „Vatoped”. W *Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ*. T. 7, 319-320. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ».
- Mazepa, Īvan. 1917. *Perepiska z Motreû Kočubeivnoû v Baturinì*. Vid. 2-ge. Zvenigorodka.
- Morozov, Dmitrij Aleksandrovič. 1992. „Arabskoe Evangelie Daniila Apostola (K istorii pervoj arabskoj tipografii na Vostoke)”. *Arhiv Russkoj Istorii* 2: 193-204.
- Morozov, Dmitrij Aleksandrovič. 2007. „Vifleemskij è kzemplâr arabskogo Evangeliâ Daniila Apostola”. *Arhiv russkoj istorii* 8: 645-651.
- Merdzimekis, Nikolaos. 2008. „Svâzi Afonskogo monastyrâ Zografa s carskoj Rossiej”. W *Rossiâ – Afon: tysâčeletie duhovnogo edinstva. Materialy meždunarodnoj naučno-bogoslovskoj konferencii. Moskva, 1-4 oktâbrâ 2006*. 250-256. Moskva: Izdatel’stvo PSTGU (tekst greski zob. Mertzimekīs, Nikolaos. 2009. „Peri tōn sche-seōn tīs Athōnikīs Monīs Zōgrafou meta tīs Rōsias tōn Tsarōn” W «B’ ĳgariâ, zemlâ na blaženi...» *In memoriam professoris Iordani Andreevi*. Ped. R. Karaboeva, 541-560. Veliko T’rnovo).
- Micik, Ūrij. 2006a. „Tri sūžeti pro get’mana Mazepu”. *Siverânskij litopis* 3: 15-21.
- Micik, Ūrij. 2006b. „Get’man Īvan Mazepa âk pokrovitel’ pravoslavnoi cerkvi”. *Siverânskij litopis* 6: 38-46.
- Micik, Ūrij, i Īnna Ūriivna Tarasenko. 2010. „Get’man Īvan Mazepa âk pokrovitel’ Svâto-Mihajlivs’kogo Vidubic’kogo monastirâ”. W *Vidubec’kij Mihajlivs’kij monastir – poglâd kriz’ viki*. Zbìrnik

- materialiv naukovoi konferencii, prysvachenoï 940-littu Svâto-Mihajlivs'kogo Vidubec'kogo monastirâ*, 214-216. Kiïv.
- Mikitas', Vasil' Lazarevič. 1959. „Rukopisi ta starodruki Biblioteki Užgorods'kogo Deržavnogo Universtitetu”. *Radâns'ke Literaturoznastvo* 5 (Veresen'-Žovten'): 117-121.
- Mikitas', Vasil' Lazarevič. 1961. *Davnî rukopisi i starodruki, Opis i katalog*. Č. I. Užgorod: Biblioteka Užgorods'kogo deržavnogo universtiteta.
- Mikitas', Vasil' Lazarevič. 1964. *Davnî rukopisi i starodruki, Opis i katalog*. Č. II. L'viv: Vidavnictvo L'vivs'kogo universtitetu.
- Nedâk, Volodimir. 2004. *Ukraïna kozvc'ka deržava. Îlûstrovana itoriâ ukraïns'kogo kozactva u 5175 fotosvitlinah*. Kiïv: Vidavnictvo «Emma».
- Nikol'skij, Anton Ivanovič. 1904. *Opisanie rukopisej hranâšihsâ v' arhive Svâtejšago Pravitel'stvuûšago Sinoda, T. 1 (Rukopisi bogoslužebnyâ)*. S.-Peterburg'.
- Ogloblin, Oleksander. 1960. *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba* (Zapisi Naukovogo Tovaristva Īmeni Ševčenka 170). N'û-Jork/Pariž/Toronto.
- Olânčin, Domet Gerasimovič. 2011. „Do zvâ'zkiv get'mana Īvana Mazepi j Pilipa Orlika z Ērusalims'kim patriârhom Hrisantom”. W *Zbirnik „Mazepa”: rekonstrukciâ vidavničogo proektu 1939-1949 rokiv*. Ol'ga Kovalevs'ka, 82-86. Kiïv: Tempora.
- Ostapczuk, Jerzy. 2010a. *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.
- Ostapczuk, Jerzy. 2010b. „Stan zachowania cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych Ewangelii”. *Rocznik Teologiczny* 52(1-2): 89-113.
- Ostapczuk, Jerzy. 2011a. „Starodruki cyrylickich lekcjonarzy w świetle cerkiewnosłowiańskiej tradycji”. *Rocznik Teologiczny* 53(1-2): 87-106.

- Ostapczuk, Jerzy. 2011b. *Rękopiśmienne zbytki cerkiewnosłowiańskich Ewangelií*. Maszynopis. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.
- Ostapczuk, Jerzy. 2013. *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.
- Ostapczuk, Jerzy. 2015. „Cyrylicki apostoł-ewangeliarz niedzielny z Drukarni Brackiej w Łucku (1640 r.)”. *Rocznik Teologiczny* 57 (2): 169-202.
- Pavlikianov, Kiril. 2005. *Istoriâ na b'lgarskiâ svetogorski manastir Zograf ot 980 do 1804 g*. Sofiâ: Universitetsko izdatel'stvo «Sv. Kliment Ohridski».
- Pavlenko, Sergij. 1994. „Īvan Mazepa i kniga”. *Bibliotečnij visnik* 3: 26-28.
- Pavlenko, Sergij. 2003. *Īvan Mazepa*. Kiïv: Vidavničij ðim «Al'ternativi».
- Pavlenko, Sergij. 2005. *Īvan Mazepa âk buďivničij ukraïns'koï kul'turi*. Kiïv: Vidavničij ðim «KM Akademiâ».
- Pavlenko, Sergij. 2008a. *Doba getmana Īvana Mazepi v dokumentah*. T. 1. Kiïv: Kievo-Mogilâns'ka akademiâ.
- Pavlenko, Sergij. 2008b. *Kohannâ get'mana Mazepi*. Černìgìv: PP Vidavnictvo «Rus'».
- Pavlenko, Sergij. 2009. *Otočennâ get'mana Mazepi: soratniki ta pribičniki*. Druge vidannâ. Kiïv: Kievo-Mogilâns'ka akademiâ.
- Petr (Pigol', ig.). 2002. „Russkie inoki na Afone v XVIII – nač. XIX v.”. W *Pravoslavnaâ Ęnciklopediâ*. T. 4. 154-159. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ęnciklopediâ».
- Petrov'', Nikolaj Ivanovič. 1904. *Opisanie rukopisnyh'' sobranij nahodâšisâ v'' gorode Kieve. Vyp. III (Biblioteka Kievo-Sofijskago Sobora)*. Moskva.
- Radiševs'kij, Rostislav, Volodimir Sverbiguz. 2006. *Īvan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vimìri visokogo baroko*. Kiïv: Vidavničij Centr «Prosvita».

- Rajkov Božidar i Steran Kožuharov, Hajnc Miklas, Hristo Kodov. 1994. *Katalog na slavânskite r''kopisi v Bibliotekata na Zografskiâ Manastir v Sveta Gora*. Sofiâ: SIBAL.
- Rendûk, Teofil Georgijovič. 2010. *Get'man İvan Mazepa – vidomij i nevidomij..., Hetman Iwan Mazepa – znany i nieznany...* Kiïv: ADEF-Ukraiâna.
- Samuil (Mislavskij) mitr. 1817. *Kratkoe istroičeskoe opisanie Kievo-Pečerskoj Lavry*. Kiev''.
- Sičins'kij, Volodimir Ūhimovič. 1925. *Arhitektura v starodrukah* (Zbirki Nacioal'nogo Muzeâ u L'vovi). L'viv.
- Sičins'kij, Volodimir Ūhimovič. 1938. *Čuženci pro Ukraïnu. Vibir z opisiv podorožej po Ukraïni ta inših pisan'čužinciv pro Ukraïnu za desât'stolit'*. L'viv: Červona Kalina.
- Sitij, İgor Mihajlovič. 1995. „BATURIN u peršij čverti XIII st.” *Siverâns'kij litopis* 1: 65-73.
- Sitij, İgor Mihajlovič. 2004. „Rukopisni knigi u zibranni Černigivs'kogo istoričnogo muzeû im. V.V tarnovs'kogo”. W *Skarbnicâ Ukraïns'koï kul'turi. Zbirnik naukovih prac'*. Vip. 4, red. kol. O.B. Kovalenko (golova), 3-37. Černigiv.
- Sitkar'ova, Ol'ga Vsevolodivna. 2000. *Uspens'kij sobor Kievo-Pečers'koï Lavri*. Kiïv: Vidannâ Svâto-Uspens'koï Kievo-Pečers'koï Lavri.
- Sitkar'ova, Ol'ga Vsevolodivna. 2005. *Arhitekturnij ansambl' Kievo-Pečerskoï Lavri ta ii istoričnogo otočennâ za dobi get'mana İ.S. Mazepi*. Kiïv: Dovira.
- Slov'âns'ki ta Rumunski Rukopisi âki zberigaût'sâ v Biblioteci Užgorods'kogo Nacioal'nogo Univeritetu: Katalog*. Gabriel Ştrempele, Viorel Siubotâ, Liuba Horvat, Anastasia Veheş. Satu mare 2012: Editura Muzeului Sâtmărean.
- Svodnyj katalog XI-XIII: Svodnyj katalog slavâno-russkih rukopisnyh knig, hranâšihsâ v SSSR XI-XIII vv.* red. koll. L.P. Žukovskaâ, N.B. Tihomirov, N.B. Šelamanova, 1984. Moskva: Nauka.
- Svodnyj katalog XIV: Svodnyj katalog slavâno-russkih rukopisnyh*

- knig, hranâšihšâ v Rossii, stranah SNG i Baltii, XIV vek, vypusk I (*Apokalipsis – Letopis' Lavrent'evskaâ*), red. koll. O.A. Knâzevskaâ, N.A. Kobâk, A.L. Lifšic, N.B. Tihomirov, A.A. Turilov, N.B. Šelamanova. 2002. Moskva: Indrik
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2003. „Mazepa-getman: v poiskah istoričeskoj ob'ektivnosti”. *Novoe i Novejšee vremâ* 4 (Iûl'-avgust): 45-63.
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2007a. „Mortâ Kočubej i ee roman s getmanom Ivanom Mazepoj”. *Studia Slavica et Balsanisa Petropolitana* 1/2: 99-104.
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2007b. *Mazepa* (Žizn' zamečatel'nyh lûdej: Seriâ biografij. Vyp 1241). Moskva: Molodaâ Gvardiâ.
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2013a. *Îvan Mazepa i Rossijska Împeriâ. Îstoriâ «zrâdi»*. Pereklad z rosij'skoï o. Ūriâ Micika. Kiïv: TOV Klîo.
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2013b. *Getman Ivan Mazepa. Dokumenty iz arhivnyh sobranij Sankt-Peterburga. Vypusk I: 1687-1705 gg.* Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo Universiteta.
- Tairova-Âkovleva, Tetâna. 2014. *Baturinskij Arhiv i drugie dokumenty po istorii Ukraïnskogo get'manstva 1690-1709 gg.* Sankt-Peterburg: Dimitpij Bulanin.
- Titov, Fedir Îvanovič. 1918. *Tipografiâ Kievo-pečerskoj Lavry. Istoričeskij očerk'' (1606–1616–1916 g.g.)*. T. 1 (1606-1616-1721 g.g.). Kiïv: *Tipografiâ Kievo-Pečerskoj Uspenskoj Lavry*.
- Titov, Fedir Îvanovič. 1924. *Materiali dlâ istorii knižnoj spravi na Ukraïni v XVI-XVIII vv., Vsezbîrka predmov do ukraïn'skih starodrukiv* (Ukraïn'ska Akademiâ Nauk, Zbîrnik Îstorično-Filologičnogo Viddilu 17). Kiïv. Przedruk: Bausteine zur Gesshishte der Literatur bei den Slaven 16. Hrsg. H. Rothe. Köln/Wien: Böhlau Verlag. 1982.
- Tkačuk, Vitalij Anatol'evič. 2015a. „Afony v Kieve vo vtoroj polovine XVIII veka”. W *Afonskoe Nasledie, Naučnyj Al'manah*, vyp. 1-2/2015 (Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii «Rus'

- i Afon: tysáčetie duhovno-kul'turnyh svâzej»), Černigov, 28-29 noâbrâ 2014 g.), 121-130. Kiev/Černigov: Meždunarodnyj institut afonskogo nasledia v Ukraine.
- Tkačuk, Vitalij Anatol'evič. 2015b. „Dekil'ka štrihiv do vidnosin Kiivs'koï mitropolii z Îvers'kim Afons'kim monastirem u XVIII st.”. *Naukovi Zapiski Bogoslovs'kogo-Istoričnogo Naukovo-Doslidnogo Centru Imeni arhimandrita Vasiliâ (Pronina) 4*: 521-533.
- Tkačuk, Vitalij Anatol'evič. 2016. „Prinesenie v dar kievskim mitropolitom Timofeem (Šerbackim) (1748-1757) antiminsov vostočnym Cerkvam”. W *Afonskoe Nasledie, Naučnyj Al'manah*, vyp. 3-4/2016, 166-174. Kiev/Černigov: Meždunarodnyj institut afonskogo nasledia v Ukraine.
- Tkačuk, Vitalij Anatol'evič. 2017. „Duhovnye svâzi Nežina i Svâtoj gory Afon v XVIII veke”. W *Rus' – Svâtaâ gora Afon: Tysáča let duhovnogo i kul'turnogo edinstva. Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ v ramkah ûbilejnyh toržestv, priuročennyh k prazdnovaniû 1000-letiâ prisutstviâ russkih monahov na Svâtoj gore Afon*, 462-471. Moskova: Sinodal'nyj otdel po monastyrâm i monašestvu Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi.
- Turilov, Anatolij Arkad'evič, i Lûdmila Vladimirovna Moškova. 1999. *Slavânskie rukopisi Afonskih obitelej*. Pod red. A.-È. N. Tahiaosa. Fessaloniki: SS Syril and Methodius Senter for Sultural Studies.
- Turilov, Anatolij Arkad'evič, i Dima Češmedžiev. 2009. „Zograf”. W *Pravoslavnaâ Ènciklopediâ*. T. 20. 301-311. Moskva: Cerkovno-naučnyj centr «Pravoslavnaâ Ènciklopediâ».
- Ševčenko, F.P. 1963. „Rol' Kieva v mižslov'âns'kih zv'âzkah u XVII-XVIII st.” W *Dopovidì radâns'koï delegacii: V Mižnarodnij z'ïzd slavistiv (Softâ, veresen' 1963 r.)*. Kiïv: Vidavnictvo Akademii Nauk Ukraïns'koï RSR.
- Ševčuk, Valerij. 2012. *Prosvičennij volodar. Ivan Mazepa âk budivničij Kozackoï deržavi i âk literaturnij geroj*. Kiïv: Libid'.

- Šumilo, Sergej. 2015. *Duhovnoe Zaporož'e na Afone. Maloizvestnyj kazačij skit «Černyj vyr» na Svâtoj Gore*. Kiev: izdatel'skij otdel Ukrainskoj Pravoslavnoj Cerkvi.
- Šumilo, Sergej. 2016. „Nove džerelo do biografii Ī. Mazepi ta istorii zv'azkiv ukrains'koï kozackri staršini z centrom pravoslavnogo černectva na Afoni”. *Siverâns'kij litopis* 6(132): 73-85.
- Šerbina, Volodimir Īvanovič. 1926. „Golovni budivli Pečers'koï Lavri (Za materialami lavrs'kogo arhivu)”. W *Novi studii z istorii Kieva*. Šerbina B.Ī., 67-107. Kiiv: Ukraïns'ka Akademiâ Nauk.
- Ūrina, Lûdmila, Batenko Nataliâ. 2016. *Kirilični starodruki XVI-XVIII stolit' u zibranni Nacional'nogo Kiêvo-Pečers'kogo istoriko-kul'turnogo zapoviđnika. Katalog*. Kiiv: Nacional'nij Kievo-Pečers'kij istoriko-kul'turnij zapoviđnik.
- Vladimirov, Pëtr Vladimirovič. 1890. „Obzor'' ũžno-russkih'' pamâtnikov'' pis'mennsti ot'' XI do XVII stoletiiâ”. *Čtenii v'' Istoričeskom'' Obšestve Nestora Letopisca* 4: 101-139.
- Voznesenskij, Andrej Vladimirovič. 1993. „Kanonik kak tip knigi u staroobrâdcev”. *Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury* 48: 355-368.
- Voznesenskij, Andrej Vladimirovič. 1999. „Svedeniâ i zametki o kiril-ličeskij pečatnyh knigah: 1. Malaâ podorožnaâ knižka Franciska Skoriny”. *Trudy Otdela Drevnerusskoj literatury* 51: 337-341.
- Voznesenskij, Andrej Vladimirovič. 2010. *K istorii slavânskoj pečatnoj Psaltri. Moskovskaâ tradiciâ XVI-XVII vekov. Prostaâ Psaltr'.* Moskva-S.-Peterburg: Al'âns-Arheo.
- Zapasko, Âkim Prohorovič. 1960. *Ornamental'ne oformlennâ ukrains'koï rukopisnoi knigi*. Kiiv: Akademiâ Nauk Ukraïns'koï RSR.
- Zapasko, Âkim Prohorovič. 1995. *Pamâtki knižkovogo mistectva, Ukraïns'ka rukopisna kniga*. L'viv: Svit.
- Zapasko, Âkim Prohorovič. 1997. *Mistêc'ki rukopisni pamâtki Ukraïni*. L'viv: Īnstitut Ukraïnoznavstva im. Ī. Krip'âkeviča NAN Ukraïni.
- Zinčenko, Svitlana Volodimirivna. 2010. „Istoriâ formirovaniâ kolekicii

- Evangelij iz sobraniâ kirilličeskikh rukopisej Nacional' nogo muzeâ vo L'vove imeni Andreâ Šeptickogo". W *Sovremennye problemy arheografii, Sbornik statej po materialam konferencii, prohodivšej v Biblioteke RAN 25-27 maâ 2010 g.*, Otv. Red. I.M. Belâeva, 336-348. Sankt-Peterburg: Biblioteka Rossijskoj Akademii Nauk.
- Zubov, Dimitrij V., i Pavel V. Kuzenkov. 2015. „Gramota Ierusalimskogo Patriarha Nektariâ k carû Alekseû mihajloviču s pros'boj o pomoši monastyrâm Afona (aprel' 1664 g.)". W *Afonskoe Nasledie, Naučnyj Al'manah*, vyp. 1-2/2015 (Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii «Rus' i Afon: tysâčeletie duhovno-kul'turnyh svâzej»), Černigov, 28-29 noâbrâ 2014 g.), 66-77. Kiev/Černigov: Meždunarodnyj institut afonskogo naslediâ v Ukraine.
- Zubov, Dimitrij V. 2016. „Vliânje Moldavii i Valahii na Rosikon v period XVIII-XIX vv.". W *Afon i slavânskij mir. Sbornik 3 (Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, posvâšennoj 1000-letiu prisutstviâ russkih na Svâtoj Gore. Kiev, 21-23 maâ 2015 g.)*, red. Ek.A. Perezogina, 108-118, Svâtaâ Gora Afon 2016: Izdanie russkogo Svâto-Pantelejmonov monastyrâ na Afone.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LIX

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2017

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Ślawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr Jerzy Sojka

Skład komputerowy – Łukasz Troc

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa tel. +4822 635-68-55

Nakład: 200 egz., objętość ark. wyd.: 12,6

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,
15-703 Białystok

Spis treści

ARTYKUŁY:

METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>Duch Święty w dziele uświęcenia człowieka</i>	373
MARCIN HINTZ, <i>Badania w zakresie teologii systematycznej w Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego</i>	405
JERZY OSTAPCZUK, <i>Rozważania o genezie cyrylickiego kijowskiego ewangeliarza pełnego z 1707 roku</i>	425
WŁODZIMIERZ WOŁOSIUK, <i>Fenomen sakralny twórczości wokalne Aleksego Turenkova</i>	469
ZBIGNIEW KAŹMIERCZAK, <i>Kwakryzm liberalny jako odpowiedź na współczesną wielość kulturowo-religijną</i>	509
MARCIN RZEPKA, <i>Historiografia pentekostalna i postkolonializm: przewartościowania i reinterpretacje</i>	527

JUBILEUSZE:

WILHELM SCHWENDEMANN, <i>Sola Scriptura - eine Anfrage an das Bibelverständnis Martin Luthers</i>	549
WILHELM SCHWENDEMANN, <i>Was jeder Evangelische wissen muss – Basics des Christentums – eine Gesprächsveranstaltung</i>	575
KAROL TOEPLITZ, <i>Wyjście (ucieczka?) z Egiptu</i>	595

RECENZJE:

Bartuschat, Johannes i Franca Strologo, red. 2016. <i>Carlo Magno in Italia e la fortuna dei libri di cavalleria</i> . Ravenna: Longo Editore. Ss. 511. (bp Andrzej F. Dziuba).	613
Joseph F. O’Callaghan. 2016. <i>Rekonkwista. Krucjaty w średniowiecznej Hiszpanii</i> . Przekład Jan Szkudliński. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. Ss. 397 (bp Andrzej F. Dziuba).	621
Wykaz autorów	629

Wykaz autorów

- Baczyński Andrzej**, a.baczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Hintz Marcin**, hintz@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Każmierczak Zbigniew**, zkazmierczak@gmail.com, Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Socjologii i Kognitywistyki, Pl. NZS 1, 15-420 Białystok
- Ostapczuk Jerzy**, j.ostapczuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Rzepka Marcin**, marcin.rzepka@upjp2.edu.pl, Instytut Historii UPJPII ul. Kanonicza 9, 31-002 Kraków
- Metropolita Sawa (Michał Hrycuniak)**, m.hrycuniak@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Schwendemann Wilhelm**, schwendemann@eh-freiburg.de, Evangelische Hochschule Freiburg, Bugginger Straße 38, 79114 Freiburg
- Toeplitz Karol**, teologia@chat.edu.pl, emerytowany profesor zwyczajny w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Wołosiuk Włodzimierz**, w.wolosiuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa